

81.632.1я71

С-900

Сургууль
АЛТАЙ
ТИЛ

ГОРНО-АЛТАЙСК • 1983

ЭРИН ЧӨЙИЛЕР ЛЕ УЗУН ҮНДҮ ТАБЫШТУ СӨСТӨР

јиилек

Тобого кузук беленинг јиилеги
Мөштинг кузугы јердинг јиилеги

калаш
буудайдынг калажы

топшуур ла
комыс

јорык	өзүм
толык	јүрүм
коңыс	бөлүк

куучын	сүүген
јуучыл	маргаан
шүүлте	чоокыр

СӨСТИНГ ТАЗЫЛЫ ЛА КОЖУЛТАЛАРЫ

бичи
бичик
бичикке
бичиктерди

бичи ир
бичи ирим
чык кан
тут тыбыс

ГЛАГОЛДОРДЫ ЧЫН БИЧИГЕР!

амыраар
чеберлеер
кичеер
ойноор
корыыр
бөлиир

чыккан
төккөн
соккон
тутты
жетти
үрөттү

ВОЗВРАТИТЕ КНИГУ НЕ ПОЗЖЕ
обозначенного здесь срока

Тип. им. Котлякова. 5 — 5 000 000. 1977 г. ЛГ-087-01-589.
Цена 0 р. 58 к. за 1000 шт.

Н. СУРАЗАКОВА

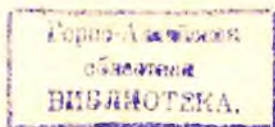
АЛТАЙ ТИЛ

3-чи КЛАССКА

Жазайла, 5-чи катап чыгарганы

Горно-Алтайский автономный областьтын
албаты үредүзинин бөлүгү жөнөгөн

Алтайдын бичиктер чыгарар
издательствозынын
Туулу Алтайдагы бөлүгү . 1983

— 0409678—
8496040
20

84.632.1971
C900

Јаш бистерди үреткен
Јараш кадарлу бичигис.
Јаан јүрүмнин јолына
Апаратан нөкөрис.

2-чи КЛАССТА УРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨРИ.

1 §. Эрмек.

1. Журукты айкапта көрөлө, үлгерди кычыраар.

1. Эзен бе, школыс, жараш турабыс!
 Жаантайын ырысту балдар бис.
 Жараш туранын ичинде ончобыс
 Жаңыс биледий нак жүредис.

Е. Благинина.

2. Санаабыска эбелте
 Айдатан кижиге — качыбыс.
 Жаркынду жолго жетире
 Үредер кижиге — качыбыс.

Баштапкы эрмектин учунда турган темдегине аяру салып, кычыраар. Ол кандый эрмек?

Үлгердин арткан эрмектери кандый?

2. Кычыраар. Мында канча эрмек? Кажы ла эрмекте кем керегинде айдылып јат? Ол сѳстѳр эрмектин кандый члени?

Јайгыда балдар ада-энезине болужат. Олор колхозто ло совхозто иштеп турат.

Јайгы каникулда балдар лагерьде амырап јат. Анда олор походко јүрет. Балдар сууга эжинет, кўнге кўйет.

Амыраган балдар су-кадык болот. Школдо олор јакшы үренет.

Кажы ла эрмекте баштаачы керегинде не деп айдылган? Ол сѳс-тѳрди эрмектин кандый члени деп адап јат?

3. Кычыраар. Кажы ла эрмектин тѳс члендерин кѳргүзеер.

ОРОЙ КЋС.

Орой кўс турат. Кушкаштар јылу јерге уча берген. Те-
нери булутту. Соок јанмыр јаайт. Јаландар ээн турат. Сад-
тардагы јолдорды јалбрактар бўркеп койгон. Сооктор баш-
талды. Тўнде тўўнти суулар тонуп калат.

Бичип алыгар. Баштаачынын алдыла бир чийў, айдылаачынын ал-
дыла эки чийў, эченги члендердин алдыла койрык чийў тартыгар.

4. Кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын таап, чыга-
ра бичип алаар.

Томыртка курт-конгыстарды јип јат. Ол курч тумчукта-
рыла агаштын чобразын чокып ойот. Чобранын алдындагы
конгысты томыртка бойынын аткакту тилиле чыгарып алат.

5. Кажы ла эрмектин учындагы токтой тўжер темдектерине ајару
салып, угуза кычыраар.

КОСМОНАВТ БОЛОРЫМ.

Таныспай сары тангла ойгоңып ла келеле, мынайда кый-
гырды:

— Эне! Менинг космонавт болор кўўним бар!

— Сен арифметикадан ўч алган. Космонавт болорго
бештер алар керек! — энези ого каруун айдат. — Эртен тура
зарядка да этпей јадын. Андый јалку кижи канайып космо-
навт болотоп?

— Эмди качан да јалкуурбазым.

— Согушчан, ыйлаак, төгүнчи кижини космонавтка база да албай јат. А сенде, Таныспай, андый кылыктар бар ошкош.

— Эне, мен ол кылыктарды чек таштап койорым.

— Коркынчак улусты космоско ийбес. Ас бичиктер кычырган улусты база албас.

— Эртен мен библиотекадан јаан бичик аларым. Эне, ол тушта мени космонавтка алгай не? Алар дезеер!

— Алар, алар, балам, је јангыс ла јакшы ўрен, су-кадык бол! — деп, Таныспайдын энези күлүмзиренип, онын бажын сыймады.

А. Ередеев.

Эки табылу, эки суракту ла эки кыйгылу эрмектер талдап бичигер.

6. Кычыраар. Кажы ла эрмектинг төс лө эченги члендерин таап, адап беригер.

Федя кичинек сыйныла мешкелеп барды. Мешкелер јегестү чыкту јерде өзүп јат. Федя мешкелеп көп жүрген. Је кичинек сыйны мешкелү јерди билбес болгон. Федя сыйнына мешкелү јерди көргүзип берет. Сыйны мешкени эмди бойы табар.

Мешкени энези каймакка каарар, кышка тузаар.

Кажы ла эрмектенг баштаачыны ла айдылаачыны кожо чыгара бичип алыгар.

7. Озо баштаачы ла айдылаачы болотон сөстөрдү таап, онын кийинде баштаачы ла айдылаачыны јартап турган сөстөрдү таап, берилген сөстөрлө эрмектер тургузып бичигер.

Көргүзү: *Јалбак түс јолло јангы машина браатты.*

1) браатты, Јалбак, јангы, јолло, түс, машина. 2) буудай, Бышкан, јайканып турды, јылу, араайын, эзинге. 3) ашту, Јаан, түрген, комбайн, јалангла, барып јатты. 4) нөкөриле, көлгө, эртен тура, балыктап, Јажнай, барды.

8. Кажы ла эрмектинг бажын ла учын таап, токтой түжер темдегин тургузып бичигер. Эрмекти кандый буквадан баштап бичиир керек?

Јаңарга адазы жаңы чана садып берди кышкыда ол чаналу јыңылаган чаналу јүгүрөргө кандый макалу Јаңар бийик кырдан чаналу түргөн түжүп келет.

Шүүлтезиле колбошкон сөстөрди эжерлеп чыгара бичигер. Олорды канайда табар?

9. 1-кы журукты ајарып көрөөр. Мында не јуралганын куучындап береер. Журукка башка-башка учурлу эрмектер сананып бичигер.

10. Кычырала, куучындап беригер. Адалгыштарды, јарталгыштарды ла глаголдорды айдып беригер.

КЫШКА БЕЛЕТЕНГЕНИ.

Сыгыргандар кышкыда јийтен курсагын, јадатан уйазын јайгыда белетеп алат.

Сыгырган корым таштарда уйалап јат. Ол уйазынын јанына тиштенип, өлөн тажып алат. Өлөн кўнге кургај берет. Анычактар кургак өлөңди жаңмыр өтпөс какпак таштын алдына сугуп салат.

Борсыктар кышка база јайгыда белетенет. Олор чычкандарды, јыландарды ла бакаларды тудала, төңөштин үстине кургадып салат. Оноң кургаган курсагын уйазына тажып алат.

Куучыннан борсыктар керегинде айдылган эрмектерди бичип алыгар. Тоолоп айткан сөстөрдin алдыла чийү тартыгар.

11. 2-чи номерлү журуктарды ајыктап көригер. Кажы ла журукта не јуралган, айдып береер.

Берилген планды тузаланып, журуктардын учурын куучындап беригер.

1. Јайгыда балдардын амыраганы.
2. Олордын иштегени.

3. Анг-куштардын кышка белетенгени.

4. Балдардын школго шыйдынганы.

Тургускан куучынды бичигер.

Эрмек керегинде ле эрмектин члендери керегинде нени билип алдыгар?

2 §. Табыштар ла буквалар.

Сурактарга каруу беригер.

1. Ундү ле туйук табыштарды айдып беригер.

2. Кандый туйук табыштар үнгүр, кандыйлары тунгак?
Эжерлеп, јарт угуза айдыгар.

3. Кандый табыштарды узун үндү табыштар деп айдар?
Олорды канайда темдектеп бичиир?

4. Э ле е буквалар канча табышты темдектеп јат?
Олор сөстө кайда бичилет?

12. Кычыраар. Ундү ле туйук табыштарын айдып беригер.

Кайдаар ла көрзөң —
улус иштейт.

Кайдаар ла барзан —
јүрүм чечектейт.

Јүрүм кижини
ичкери кычырат.
Кизи ырысты
ижинен табат.

Э. Палкин.

13. Кажы ла эжер сөстөрдin карарткан буквалары кандый туйук табышты темдектеп турганын јартагар.

кып — кыбы

толык — толыгы

мүркүт — мүркүди

агаш — агажы

сөс — сөзи

кеп — кеби

кузук — кузугы

базыт — базыды

отыргыш — отыргыжы

ырыс — ырызы

Эжерлү туйук табыштардын таблицадын тургузыгар.

14. Кычыраар. Унгүр ле тунгак туйук табыштарын айдып беригер.

1. Јажыл өлөндү јаланда
Јараш куштар кожондойт.

Ойто айылга жанарга
Мени чечектер божотпойт.

В. Качканаканов.

2. Көк тегериде жылдыстар суркурайт.
Көк талайда толкулар чайбалат.
Тегери түбиле булут өдөт,
Талай үстиле бочко жүзет.

А. Пушкин.

15. Кажы ла эки үндү табышты айдып, түндегер.

а — о
э(е) — ө

и — ү
ы — у

Үндү табыштардын кажыларын айтканда, эриндер тегерийип, ичкери чөйилет?

о, ө, у, ү — эрин чөйилер үндү табыштар. Олорды айтканда, эриндер тегерийип, ичкери чөйилер;

а, э(е), ы, и — эрин чөйилбес үндү табыштар.

16. Кычыраар. Эрин чөйилер ле эрин чөйилбес үндүлерди таап, олордын айдыларын түндегер.

ЖАЙ.

Кичинек изү ай —
Чечектерге жай.
Кызыл чейне, күнчечек,
Күзүңи деп көк чечек —
Ончолоры јаланда,
Јаан ойын-јыргалда.

Эдил үндү күүктер,
Көп-көпөгөш көктөштөр.
Јалаа эдинген бөөлјин
Кеен јайдын кереезин
Чур-чуманак кожондойт.
Күс келерин сананбайт.

Эрин чөйилер үндү табышту сөстөрдү чыгара бичигер. Эрин чөйилер үндүлерди темдектеген буквалардын алдыла чийүчек тартыгар.

17. Кычыраар.

Күнчыгышта јаткан албаты чайды мун јылдар мынан озо билетен болгон. Озо баштап олор јерлик чайдын јалбрактарын јууп, жүзүн-башка оорулардан эмденетен эм ја-

зап, ичип туратандар. Оны ээчий олоҥ чайды плантациялар-
да өскүрөтүр боло берген. Чайды башка-башка сортту да эди
өскүрөтүр. XV чакта чай Азиянын бастыра албатыларына
таркаган.

Эрин чөйилер үндү табыштар бар сөстөрдү чыгара бичигер.

Эрин чөйилер үндү табыштар канайда айдылып турганын јартагар.

18. Сөстөрдү көргүзү аайынча эжерлеп бичигер.

Көргүзү: *јуун — јун, ...*

Јуун, јон, ээн, эр, јун, каар, сүр, оок, уур, јука, тар, сок,
соок, ур, јуука, таар, ок, јоон, эн (бөстинг эни), ээр, кар, үүр,
үр, сүүр.

Кажы ла эжер сөстөрдүн учуры башка болгонын не көргүзөт?

Эки түңгөй буква кандый табышты темдектеп бичиир?

**19. Кычыраар. Узун үндү табышту сөстөрдө канча буква, канча та-
быш? Буквалардын тоозы ла табыштарынын тоозы ненин учун
келишпей јат?**

ПИОНЕРЛЕРДИҢ БАШТАПҚЫ СТУПЕНИНЕН.

1. Кызыл мааны нени темдектеп турганын билип ал.

2. Сууга жүзүп эжинерге, јердин аайын компасла билер-
ге үренип ал.

3. Јаан улуска айыл ичинде болужып жүр: аяк-казан-
ды ла айылдын ичин јунуп ла јуунадып, кичинек балдарды
соододып ла кичееп жүр.

4. Кураандар, бозулар, суугуштар, такаалар кичееп өс-
күрерге јаан улуска болужып жүр.

5. Бичиктен кычырала, билип алганынды најыларына
куучындап жүр.

Узун үндү табышту сөстөрдү јолдон јолго канайда көчүрер?

Кураандар, јуунадып деп сөстөрдү үйелеп бичигер.

20. Кажы ла эки сӱстин бичилерине ајару салып кычыраар.

азырал	азыра
ажыра	ажыр
јастыра	јастыр
кечире	кечир
јетире	јетир
эбиреде	эбир

Элес үндү табышту сӱстӱрдин чын бичилерин ундыбагар!

21. Кычыраар. Карарткан сӱстӱрдин чын бичилерин јартагар.

чеденди ажыра	сыйнына барды
ток азырал	сууны кечире
јастыра кылык	сууга јетире
айландыра бас	кенетийин кыйгырды
	бастыра улус

Эжер сӱстӱрдин кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

22. Бичигер. Элес үндү табыштардын алдыла чийӱчек тартыгар.

ТИМУРОВСКИЙ КОМАНДА.

Аткырдын отрядында тимуровский команда тӱзӱлди. Уулчактар болуш керексип турган улусты бедреп, айылдар сайын баргылады.

Бир айылда карган таадак ого газет кычырып берзин деп айбылаган — бойы кычырарга кӱзи јетпей турган. Экинчи айылда дезе адазы ла энези кезикте иште удап калганда, детсадтан кичинек балазын айлына экелип салар керек.

23. Кычыраар. Карарткан сӱстӱрдин чын бичилерин јартагар.

1. Малга азырал белетеери — бастыра албатынын кереги. 2. Меестин ӱлӱгин койлор маказырап јиир. 3. Јастыра кылык кылынба, јаан улустын сӱзин ук.

24. Кычыраар. Э ле е буквалардын бичилер ээжизин айдып берер. **Э ле е** буквалу сӱстӱрди ӱйелеп бичигер.

1. Ыраак јерлерден эбирип келеле,
Энемниг айлында токынап отырым.

Эжикте турган кару уйыстын
Көөрчөк сўдин амзап ууртайдым.

Б. Бедюров.

2. Эңир кирип, койыла берди,
Эңир чолмон мелтирей берди.

Л. Кокышев.

Карарткан сөстөрдү жолдон жолго канайда көчүрерин айдып беригер.

25. Кычыраар. Орус тилден кирген сөстөрдө э л е е буквалар кайда бичилип жат?

Жиит поэт, бичиктү этажерка, јилбүлү экскурсия, үчинчи этаж, телевизордын экраны, сүттү кофе, јаны экскаватор, пионерлердин кыбы.

26. Я, е, ё, ю буквалар орус тилден кирген сөстөрдө кандый табыштарды темдектеп турганын јартагар.

январь, станция, обезьяна
ёж, ёлка, Соловьёв
Егор, варенье, съезд
Юра, Юля

пекарня, октябрь
лётчик, свёкла
Лена, пионер
салют, парашют

27. Сөстөрдү јарт кычыраар. Кажы ла сөстө канча буква, канча табыш?

Календарь, портфель, фонарь, тетрадь, фасоль, морковь, кисель, лагерь, тюль, председатель, медаль, шаль, мебель, будильник, чернильница, понедельник, альбом, рельс.

Письмо, пальто, асфальт, ведомость, сентябрь, октябрь, февраль.

Слерге кандый сөстөрдүн учуры јарт эмес?

28. Табыштарды јарт айдып, космонавттардын өбөкөзин кычыраар. База кандый космонавттарды билереер, кожуп айдыгар.

Ю. А. Гагарин, Г. С. Титов, В. Ф. Быковский, П. Р. Попович, А. Г. Николаев, В. В. Николаева-Терешкова,

П. И. Беляев, А. С. Елисеев, А. А. Леонов, Б. Б. Егоров, К. П. Феоктистов, В. М. Комаров, В. А. Шаталов, Е. В. Хрунов, Г. С. Шонин, Б. В. Волинов, В. Н. Волков, Г. Т. Береговой, В. В. Горбатко, В. Н. Кубасов, А. В. Филиппченко, Н. Н. Рукавишников, Г. В. Добровольский, В. И. Пацаев, В. М. Жолобов.

Алфавит аайынча бичигер. Түңей буквадан башталган сөстөрдүн экинчи ле үчинчи букваларын аяруга алып бичигер.

29. Улгерди кычыраар. Ундү табыштарын јартагар. Баштапкы эрмектин төс лө эчени члендерин адап беригер.

КУРААНДАР.

Олө-чоокыр кураандар
Олөн бажын одорлойт.
Ташка чыгып, јылынып,
Төндү төмөн учуртат.

Јергелей туруп, кураандар
Јеле базып, јарыжат.
Амырап јаткан энезин
Ажыра калып, каткырат.

Сүүнчилү мааражып,
«Сүт бер, эне» дешкилейт.
Сүмеленип эмеле,
Сүзүжерге баргылайт.

Ойноп јүрүп курааным
Онбос түктү кой болор.
Тайга-ташты эбирип,
Сен таныбас мал болор.

Ј. Маскина.

30. Улус кўскиде мал ижинде, кырада, садта, огородто нени эдип турганы керегинде «Кўски иш» деп бажалыкту сочинение бичигер.

СӨСТИН БУДУМИ.

(2-чи класста үренгенин тереңжидери.)

3 §. Сөстин тазылы ла кожулталары.

31. Кычыраар. Карарткан сөстөрдүн тазылын, кожултазын көргүзип беригер.

Каргыстан деп **өзөктин** бажында жаан боочы турат. Бу боочынын үсти — тепсенг жер. **Боочыдан** ары **Кенинин** көлине жетире ыраак эмес. **Боочынын** ла **көлдүн** ортозында **корым ташту** бир кезек кырлар бар.

Каргыстан **өзөктин** ичинде колхоз **өлөн** эдип, көп малды мында кыштадып турат. Жайгыда, **өлөн** эдер **өйдө**, балдар **колхозко** болужарга келип турат.

32. Кычырып, тазылы бир сөстөрдү таап көргүзеер.

1. Бастыра телекей бажын энчейтип, **Мавзолейде** жаткан **башчыга** келет. 2. **Баштаачы** ла **айдылаачы** — **эрмектин** төс члендери. 3. **Жыштын** кузугу жакшы бүткөн, **кузукчылар** кузуктап барар.

Угы жаңыс сөстөрдү чыгара бичигер. Олордын түңей бөлүгин чийү тартып көргүзеер.

Угы жаңыс сөстөрдүн түңей бөлүгин не деп айдар?

|| Угы жаңыс сөстөрдү тазылы бир сөстөр деп база адап јат.
|| Угы жаңыс сөстөрдүн түңей бөлүгин тазыл деп айдар.

Сөстин тазылын мындый чийүлө темдектеп көргүзер:
анчы, анчыга, ырысту.

33. Кычыраар. Угы жаңыс (тазылы бир) сөстөрдү таап көргүзеер.

Кышла кожо андаар ой келет. Кышкыда тайганын кары калын. Је ченемелдү анчыларга јаан кар буудак болбойт. Олордо чындык болушчы — тереле јанкан чана бар. Анчы чаначы спортсменге түңей.

Угы жаңыс сөстөрдү талдап, ээчий-деечий чыгара бичигер. Тазылын чийүлө темдектеп көргүзеер.

34. Кычыраар. Школ деп тазылду сөстөрдүн кожултазын көргүзеер.

БИСТИНГ ШКОЛ.

Школ — бистинг экинчи айлыс. Школдо бис көп билгир ле таскаду аладыс. Школдын мастерскойында ла садында иштеерге үренип јадыс. Ада-энелер школго келип јүрет. Олор бистинг ижисле таныжат. Школды ремонттоорго ада-энелер база болужып јат.

Сөстин кубулып турган бөлүгин не деп айдар?

35. Кажы ла эки сөсти колбоштырып бичигер.

Көргүзү: *кырга чыгар,*

суу, кеч
кар, суу
кыр, түш
кыр, чык

бис, класс
кей, уч
чай, кайна
кычыр, бичик

Сөстөрди ненин болужыла колбоштырдыгар?
Сөскө кожулта не керектү кожулып јат?

|| Сөстин тазылынан өскө бөлүгин кожулта деп айдар.
Кожулта эрмекте сөстөрди колбоштырып јат.

Сөстин кожултазын мынайда темдектеп көргүзер:
өлөң нинг мал дан

36. Кычыраар. Карарткан сөстөр канча кожулталу, көргүзеер.

Јайгы бөрүлер тойу. Кышкыда дезе бөрүнин ичи ач.
Түнде бөрү агаш аразынан чыгып, айылдарга өңөлөп келет.
Ийттер сезип, үрүже берет. Бөрү мылтыктын табыжынан
коркып јат. Ол оттон до коркыр.

Озо кожулта јок сөстөрди, онын кийнинде бир кожулталу, учында
эки кожулталу сөстөрди чыгара бичигер.

|| Кожулталар башка-башка учурлу болор: кезик кожулта-
лар сөстөрди кубултып турар (*турага, турада, алды, ал-
ган*), кезиги јаны сөстөр бүдүрер (*анчы, карар, ашту,
бичик*).
Сөскө бир эмезе эки де, үч те кожулта кожулар: *јай-гы,
бөрү-лер, ан-чы-лар-дын*. Кезик сөстөрдө кожулта јок
болор, андый сөстөр јүк ле тазылдан туруп јат: *агаш, бөрү*.

37. Кычыраар. Карарткан сөстөрдin кожулталарын көргүзип, учу-
рын јартагар.

КЫШКЫ ЭНИР.

Кышкы энир кыырап,
Кырды төмөн өңөлөди.
Јелбер-кара јуурканла
Јердин үстин бүркеди.
Туман койдонгон өзөккө
Туйук кара түн түшти.

Јурукчы Соок көзнөккө
Јуругын журап соододы.
Айлаткыштын түбинде
Ак јылдыстар имдешти.
Телефон эмиги бийикте
Јетен жүзүн күүледди.

Ј. Кыдыев.

Карарткан сөстөрдин бөлүктерин көргүзип, таблицка чыгара бичигер.

Газылы	Кожулталары	
	сөс бүдүрер	сөс кубултар
кыш	кы	—
кыр	—	ды

Сурактар ла жакылтаар.

1. Сөс кандый бөлүктерден туруп жат, адап беригер.
2. Сөстин тазылы деп нени айдар?
3. Угы жангыс сөстөр таап айдып беригер.
4. Сөстин кандый бөлүгүн кожулта деп айдар? Темдектеп беригер. Кожулталар кандый учурлу болор?
5. Сөстө канча кожулта болор аргалу? Кожулта жок сөстөр кандый бөлүктен туруп жат? Темдектеп беригер.

4 §. Сөстин кожулталарын чын бичири.

38. Кычырып, карарткан сөстөрдин тазылын ла кожулталарын көргүзеер. Кожулталардын бичилер ээжизин жартаар.

1. Уренчиктер колхозторго ло совхозторго эчкилердин ноокызын тараарга болушкан. Койчылар ологго жаан быянын айткан.

2. Агаштар ла чечектер отыргызып, ологды кичееп, көрүп тур. Тузалу кушкаштарды чеберле. Ологго кормушка эдип бер. Казахстанда тепшидий куйрукту койлог бар. Ологды «тепши» куйрукту койлог деп адап жадылар.

Сөстин тазылы тунгак туйукка токтозо, кожултазы база тунгак туйуктан башталар.

Сөстин тазылы үнгүр туйукка эмезе үндү табышка токтозо, кожултазы үнгүр туйуктан эмезе үндү табыштан башталар.

39. Керектү кожулталарды кожуп, эрмектерди бичип алыгар.

Пионер телекей... ороондорынын балдарыла нажылажып жат. Пионер ар-бүткен... сүйүп жат. Ол жажыл өзүмдер... , туза-

лу, куш...дың ла тын...лар... коручызы. Пионер ончо балдар...
 јозок көргүзөр учурлу.

Кандый табыштан башталган кожулталар коштыгар, ненин учун?
 Кожулталар не керектү?

40. Берилген кожулталарды кандый табышка токтогон сөстөргө
 кожорын јартап береер.

Көргүзү: *турналар*,....

...лар, ...дар, ...ке, ...ге, ...тынг, ...нинг, ...динг.

Кожулталарды сөстөргө кожуп бичигер.

41. Сурактар аайынча сөстөргө керектү кожулталар кожуп, схема-
 га бичигер.

Көргүзү: неге?
 нени?
 неде?
 неле?

јурт

ка
 ты
 та
 ла

неде?
 нени?
 неге?
 неден?

сөзлик

... неге?
 ... неде?
 ... неден?
 ... ненинг?

космос

...
 ...
 ...
 ...

ненинг?
 неле?
 неден?

үлгөр

... нени этти?
 ... нени эткен?
 ... нени эдер?

бичи

...
 ...
 ...

Кошкон кожулталардын чын бичилер ээжизин айдып беригер.

42. Берилген сөстөрдin тазылын ла кожулталарын схемала көргү-
 зип бичигер.

Көргүзү: *эрмек*

тер
 тин
 ке
 ле

эрмектер, эрмектин, эрмекке, эрмекле
 күүлелер, күүлеге, күүледе, күүледен, күүлени
 үренер, үренген, үренди, үренчик

буудайды, буудайга, буудайда, буудайдын
тараган, тараар, тарады, тарак

43. Берилген сөстөргө сурак тургузып кычыраар. Ненин учун эки
түйнөй туйук буквалар бичилгенин жартап беригер.

јаратты	азыкка	тоннын	малла
јаратта	казыкка	тоннон	тилле
јараттан	тумчукка	кулуннан	колло

Сөстөргө учуруна келиштире глаголдор эмезе јарталгыштар ко-
жуп бичигер.

44. Кычырып, карарткан буквалардын чын бичилер ээжизин јар-
тап беригер.

1. Кошту атты суунун ол јанына кечирип койдым. Кичи-
нек ак јалангычакка апарала, мөштөн буулап салдым. Койлор
күрдин јанынан келип суу ичкилеп, токынай бердилер.

(И. Ш и н ж и н.)

2. Соок Таадак балдарды јангы јылла уткыды. Ада-эне-
бисти, ага-карындаштарысты чыккан күниле бис база ут-
кыдыс.

3. Трактористтердин курсына јиит уулдар барды.

4. Адамнын арчымагында чай, тус, сахар, жүзүн-јүүр
конфеттер бар болгон.

Јартаган сөстөрдү чыгара бичип алыгар. Олордын чын бичилерин
ундыбагар.

5 §. Сөстин тазылы токтогон туйук табышты чын бичири.

45. Улгерди кычыраар. Сөстөрдүн эжерлү туйук табыштарын
айдып беригер.

КЫШ.

Тошту тенгис тыныжы —
Шуурганду кыш келет.
Кырларымнын бажына
Мөнүн бөрүк кийдирет.

Эжигимнинг янына
Куйун келип айланат.
Кўзнёгиме ойто ло
Ўзўн журуктар журалат.

А. Адаров.

Карарткан кажы ла сўсти чыгара бичип, онын тазылын коштой бичигер.

46. Кажы ла эки сўсти кычырып, тазылын ла кожултазын кўргў-зеер. Кожултазы кандый табыштанг башталганына ајару салып, сўстўрди бичип алыгар.

кереби — керепке
калажы — калашты
бичигим — бичиктер
кўрегим — кўрекле
азар — аскан
ўзўм — ўсти

Сўстинг тазылы токтогон тунгак туйук качан ўнгўр эжерине кўчў берет? Качан кўчпўй јат?

Сўскў ўндў табыштанг башталган кожулта кожулза, онын тазылы токтоп турган тунгак туйук (*бичик, сўс, аш*) ўнгўр эжерине кўчў берет (*бичигим, сўзин, ажы*). Тунгак туйуктанг башталган кожулта кожулза, ўнгўр эжерине кўчпўс (*бичикти, сўстўр, ашту*).

47. Тунгак туйук табыштары ўнгўр эжерине кўчў бергедий эдип, сўстўрди кубултала, бичигер.

Эрмек — эрмеги, аш — ажы, кўс — ... , иш — ... , керек — ... , бичик — ... , соок — ... , јўп — ... , эмик — ... , бут — ... , јўс — ... , ўдўк — ... , сўс — ... , кузук — ... , ис — ... , карындаш — ... , ырыс — ... , темдек —

48. Берилген сўстўрди менинг, сенинг, онынг деп солумаларла кожо кубултып бичигер.

Кўргўзў: *Менинг јўрегим, сенинг јўрегинг, онынг јўреги, ...*
Јўрек, эрмек, ырыс, темдек, куш, кереп, бичик.

49. Скобкадагы сөстөргө керектүү кожулта кожоло, эрмектерди кычыраар.

1. Күн кырдың (баш) ажып, бүрүңкүй кирип (башта).
2. Энем уйдың (сүт) чеген этти. 3. Менин (журук) үредүчи жарадып көрди. Журукты мен энеме сыйлаарым. 4. Школ бо-жоордо ло, балдар өлөн (иш) туружарга бардылар.

Бичип алыгар. Сөстин тазылы токтогон тунгак туйуктарды ненин учун үнгүр эжериле солып бичидигер?

6 §. Эрин чөйилер үндү табыштарды сөстөрдө чын бичири.

50. Кычыраар. Ундү табыштарын талдап, айдып беригер.

1. Ойто ло күс једип келди,
Сары јалбрактар кейде айланат.
Јанып брааткан турналар үни
Јаңылга болуп кырларда артат.

А. Адаров.

2. Сүүген төрөл партия
Ырыска бисти апарат.
Совет јаң ла партия
Албатыны башкарат.

Албатынын кожоңы.

Ундү табыштарды ылгаштырып, таблицага бичигер.

Эрин чөйилбес үндүлөр:	..
Эрин чөйилбес үндүлөр:	...

51. Кажы ла сөсти үйелеп кычыраар. Эрин чөйилер үндү табыштар канча үйеге јетире бичилген, ајару салыгар.

Бозулар
толыктар
өзүмдер
өскүрген
бөлүкке

јүрүмге
бүгүңги
көмүрге
булуттар
кузукта

болушка
мөңүннен
тогуска
өскүске
көрүктер

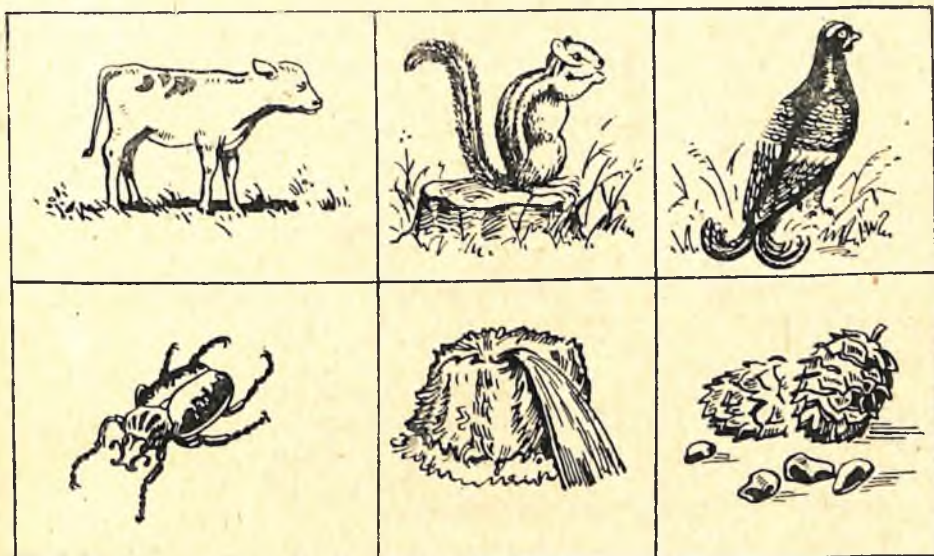
Сөстөрдин жүк ле эрин чөйилер үндү табышту бөлүгин чыгара бичигер.

Көргүзү: бозу

жүрүм

болуш

52. Јурукта не јуралганын сөстөрлө бичип алыгар.

Бичилген сөстөрдин үндү табыштарынын алдыла чийүүчек тартыгар.

53. Эрин чөйилер үндүлерди тургузып, эрмектерди бичигер.

1. Бул...т өткүре биске јайым күн чалыды. 2. Ыш — ол оок көм...рлер. 3. Јаш боз...ны јылу сүтле азыраар. 4. Куз...кта көп үс бар. 5. Рассадала өск...рген өз...мдерди јакшы су-гарар керек. 6. Уч тол...кту кызыл галстук — пионерлердин темдеги.

|| Эрин чөйилер үндү табыштар кезик сөстөрдин экинчи үйезине јетире бичилер:

болуш
көгүс
өскүс
төгүн

жүрүм
бүгүн
өдүк
булут

јүстүк
үнгүр
турун
өлүм

кулун
јудрук
көбүк
бөлүк

|| Эрин чөйилер үндү табыштар кезик сөстөрдүн үчинчи
үйезине жетире бичилер:

түкүрүк
жүгүрүк
үшкүрүш
көргүзү

бүрүнкүй
өбөкө
кулугур
бозого

|| Эрин чөйилер үндү табыштар кезик адалгыштарда ла
глаголдордо баштапкы ла үйезинде турар:

одын	куучын	бөли	буры
орын	сүүнчи	солы	чочы
ойын	жуучыл	толы	унды
мойын	түүнти	коры	чоки

54. Кычыраар. Эрин үндүлөр канча үйеге чыгара бичилген, айдып беригер.

Нөкөринге болуп, ырысту жүрүмге, темир орын, Төрөлин корыган, коруда турган, эки бөлүк, козыр, тус, отту турундар, нөкөринди солы, эки жара бөли, кызыл толык.

Кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

55. Божодылган үндү ле туйук букваларды кожуп кычыраар. Олордын бичилер ээжизин жартагар.

1. Кул..н жаанап ат болор. 2. Уулчак..ар өркөлөр өлтү-
рип, колхозына жаан бол..жын жетирди. 3. Амыр адазыла кожо
од..нга барала, күрт..ктин балазын тудуп алды. 4. Кул..рда
крахмал бар. 5. Школ... ада-энелер... жууны болгон. Олор
бойынын балдары керегинде көп тузалу кууч..н өтк..рген.

56. Кычырала, бичип алыгар.

БИСТИНГ КЫП.

Бистинг жаткан кып жаан, жарык. Толыкта орын туруп жат.
Орыннан өскө, стол, шкаф, диван ла отыргыштар бар. Стене-
де журуктар. Көзнөктө жараш өгдү чечектер өскүрүп салган.

Эрин чөйилер үндүлөр бар сөстөрдүн алдыла чийү тартыгар.

57. Кычыраар. Узун үндү табышту сөстөрдүн ле эрин чөйилер үндү табышту сөстөрдүн чын бичилер ээжизин жартагар.

Жайгыда жерис кеен-жараш,
Туулар жажыл тургулайт.
Кажы ла агаш бажынан
Күүктин үни жыгкылдайт:
«Күк-күүк, күк-күүк».

Чанкыр бийик кырларга
Чабандар көчүп баргылайт.
Күннин чогын чайпалтып,
Күүктер жолдо кожондойт:
«Күк-күүк, күк-күүк».

А. Адаров.

Эрин чөйилер ле узун үндү табыштардын башказын жартагар.

Сурактарга каруу беригер.

1. Кандый үндү табыштарды айтканда, эриндер тегерийип, ичкери чөйилер? Олорды тоолоп, айдып беригер.

2. Эрин чөйилер үндү табыштар экинчи ле үчинчи үйезине жетире бичилетен кандый сөстөрдү билип алдыгар, айдып береер.

3. Эрин чөйилер үндү табыштар сөстин баштапкы ла үйезинде бичилетен кандый адалгыштар ла глаголдор билеер, айдала, бичип алыгар.

7 §. Колболу сөстөр.

58. Кычырып, карарткан сөстөрдү тундегер: кандыйлары эки тазылду?

1. **Аш-курсакты** бойын белетеп үрен. 2. Бистин **колхоз ашты** комбайнла кезип, согуп алат. 3. Калаш — ток **курсак**. 4. Бийск деп городко бис асфальт жолло бардыс, анда **темир** жол көрдис. 5. Сууда жүрер **кушты суугуш** деп адап жат. 6. Жердин **күн** ажып турган талазын **күнбадыш** деп адап жат.

Эки тазылду сөстөрдү чыгара бичип, тазылдарын темдегиле көргүзеер.

59. Колболу сөстөр кандый эки тазылдан бүткен, жартап беригер.

аржан суу
эртен тура

күнчыгыш
Бешпелтир

амыр-энчү
айак-казан

от өлөн
уй саачы
Туулу Алтай

joонмойын
колплат
коларткыш

ару-чек
су-кадык
Ада-Төрөл

Эки тазылду сөстөрдү колболу сөстөр деп айдар:
бешжылдык, ар-бүткен, Ада-Төрөл, эртен тура.

Колболу сөстөрдүн кезиги жаба, кезиги башка, кезиги чийүүчек ажыра бичилер.

Таблицаны көрүгөр.

Колболу сөстөр.

Жаба бичилер	Башка бичилер	Чийүүчек ажыра бичилер
күнчыгыш Каракол Бешпелтир jarганат jашөскүрим суалгыш	эртен тура темир жол кой жиилек эр кижн уй кижн таш көмүр	ада-эне ар-бүткен айак-казан Горно-Алтайск Кан-Оозы Малчы-Мерген

Бу сөстөрдүн чын бичилерин ундыбагар!

60. Кычыраар. Колболу сөстөрдүн тазылдарын көргүзип бичигер.

БАЛДАР ОЙЫН-ЖЫРГАЛДА.

Түмен ойынчыктарла кееркелген
жараш ёлка жанында
Соок-Таадакты сакыган
балдар ойын-жыргалда.
Соок-Таадак келерде,
балдарга сыйлар экелди.
Жангы жылдын байрамын
жаан сүүнчилү уткыды.

В. Солтанов.

61. Эки сөстөн талдап, колболу сөстөр бүдүрүп бичигер.

Айыл, эр, коньс, журт, курт, кижн, төрөл, ада, от, ийде, кийнк, жалбышту, куш, күчтү, ак, суу, жылдык, он, Оозы, Көк-суу.

Колболу сөстөр орус та тилден кирер: колхоз, самолёт, магнитофон, телефон, луноход.

62. Орус тилден кирген колболу сөстөрлө тузаланып, эрмектер тургузаар.

Стенгазет, кинотеатр, кинофильм, вертолет, совхоз, светофор, шлакобетон, электровоз, паровоз, килограмм, стогомет.

8 §. Куучын-эрмектин бөлүктери (катап көрөри).

63. Кычыраар. Кандый куучын-эрмектин бөлүктөрүн билеригер, айдып беригер.

1. Ак чечектер жайылып,
Ак арканы бүркеди.
Ару эзинге жайканып,
Аромадын жайылтты.

А. Саруева.

2. Жараш жыды жытанган
Жаскы түннинг серүүнин!
Ак чечеги жайылган
Алтайымнын быйанын!

А. Ередеев.

3. Эски город. Эмди онын ады телекейге жарлу. Онын тымык оромдорыла жиит космонавт техникумга бачымдап баратан эди. Техникумнын эжигинде жажыл агашка ла чечектерге курчаткан Ильичке тургускан памятник туру. Андриян улай ла онын жаныла жүрексирен өдөтөн.

М. Юхма.

Керектү сөстөрдү көргүзү аайынча талдап, чыгара бичигер.

Адалгыш (кем? не?) — ...

Жарталгыш (кандый?) — ...

Глагол (нени эдип јат? канайып јат?) — ...

64. Кычырып, адалгыштарды јартагар: нени темдектеп јат, кандый суракка каруу берет, кандый тоодо.

Застава јаан эмес ортолыкта турган. Ортолыктын јараттарында талайдын толкузы үзүги јоктон шуулап јадат. Айас кундер мында ас болот. Туман јок болзо, талайдан салкын согот. Јаңыс ла үзүк-үзүк булуттарды салкын токтом јоктон айдап турар. Је куннинг аайы кандый да болзо, пограничниктер јаантайын каруулда турат.

1-кы эрмекти члендериле ылгагар.

Коп тоодо турган адалгыштарды чыгара бичип, кожултазын көргүзип салыгар.

Предметти темдектеп, кем? эмесе не? деп суракка каруу берип турган куучын-эрмектин бөлүгин адалгыш деп айдар.

Адалгыш жаңыс тоодо ло коп тоодо турар, кубулткыштарла кубулар.

65. Кычырып, адалгыштарды јартагар.

кем?

не?

Шпион керегинде куучын меге сүрекей јилбүлү болгон. Бистин разведчиктер бштүлерди тудуп, јажытту сөсгөрин чыгара айттырып јат. Шпионды тударына анчада ла ийттер јакшы болужат.

И. Шинжин.

Адалгыштардын сурагын үстине бичип, эрмектерди бичигер.

66. Глаголдордон адалгыштар бүдүрип бичигер.

базып јат, јарыжып јат, үренип јат, ойноп јат, уйуктаар, сананар, таскаар.

Көргүзү: базып јат — базыт, ...

67. Кычыраар. Адалгышты ла јарталгышты көргүзип, оло р нени темдектеп турганын јартагар.

Күски күндер башталды. Тенери боро булуттарла бүр-келе берди. Соок јааш тамырап турды. Салкын сары јал-брактарды үзе согуп турат. Јалбрактар сууга өдүп калган. Олорды шулмус салкын ыраак учуртып болбой турды.

Адалгыштарла кожо турган јарталгыштарды эжерлеп чыгара би-чигер.

Предметтин темдегин көргүзип, кандый? деп сурак-ка каруу берип турган куучын-эрмектин бөлүгин јартал-гыш деп айдар.

Эрмекте јарталгыш адалгышты јартап јат.

68. Кычырып, јарталгыштарды көргүзеер. Сурагын, кандый сөсти јартап турганын айдып беригер.

1. Тайана деп кичинек кызычак маралдый кызыл чырай-лу, кап-кара көстү...

2. Соп-содон чадырдын үстинде чап-чанкыр тенери. Иргеден ары јап-јажыл јалан.

3. Чадырдын јанында өлө-чоокыр Оломой деп уй турды. Кичинек чадырда дезе ак башту эмеген азыранты кызыла јуртап јаткан.

А. Ередеев.

Бичип алала, јарталгыштарды колбошкон адалгыштарыла кожо ал-дыла чийү тартып көргүзеер.

69. Кычырып, глаголдорын көргүзеер. Сурагын, ойин ле тоозын јартагар.

УКУ.

Укү керегинде көп куучындар жүрет. Је ол куучындар-дын бирүзинде де оны мактап айткан сөс јок. Укканын ла үкү јаман куш, үкү түбек экелет дежер. Андый куучындар, байла, бу куш түнде учуп јемзенип турганынан табылган бо-лор. Онын үни де кижинин ичине кирбейт.

Чынын алза, бу јаан көстү сары-боро түктү куш кижиге тузаны да јетирип јат. Ол аштын түжүмине јаан королто јетирип турган жүзүн-башка чычкандарды, өркөлөрдү тудуп јийт.

Карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүгү?

Глаголдорды чыгара бичип алыгар. Кандый куучын-эрмектин бөлүгүн глагол деп айдар?

Предметтин действеизин темдектеп, нени эдип јат? кан айып јат? деп сурактарга каруу берип турган куучын-эрмектин бөлүгүн глагол деп айдар.

Глагол үч бйлү: тургуза, өткөн, келер. Глагол јангыс тоодо ло көп тоодо турар.

70. Бичип алыгар. Керектү чийү тартып, эрмекти члендерине ылгагар.

Күрен күс божоды. Ап-апагаш кыш келди. Койон до ак кебин кийди. Эмди соок күндер турар. Сууларды калын тош бүркеер. Мал јылу кажаганга кирип јат. Айу терең ичегенде јадат.

Адалгыш ла глагол эрмекте кандый член болуп турат? Јарталгыш кандый член болот?

71. Адалгыштардан глаголдор, јарталгыштардан глаголдор бүдүрип бичигер.

иш	кара
ан	боро
кожон	ак
кай	чоокыр
куучын	јаан

Адалгышты, јарталгышты ла глаголды бой-бойынан канайда ылгаштырып јадыгар?

72. Берилген кожулталардын болужыла сөстөрдөн адалгыштар бүдүрип бичигер: -чы, -к, -л, -ду, -ү, -ын.

айыл	үрет
таска	күре

јырга
сура

кеч
јат

73. Адалгыштарды бӯдӯмине ылгап, омор кандый сѳстѳрдѳн, канайда бӯткенин јартагар.

кийим
јазал
ѳзӯм
јӯрӯм
јенӯ

бичиичи
сурак
саду
тужак
один

74. Јурукты кѳрӯп, учурына келиштире куучын тургузаар. Слер кандый спортты сӯуп турганаарды база кожуп айдыгар.

АДАЛГЫШ.

9 §. Адалгыштардын кубулткыштарла кубулары.

75. Кычырып, сүт деп тазылду адалгыштарга сурак тургузаар.

СҮТ.

Сүт — ол сүреен ток курсак. Сүт[тинг] тузазы јаан. Сүтке кайнаткан курсак ам-танду. Сүтти јаш та балдар, јаан да улус ичет. Јаш курандарды ла бозуларды база сүтле азырап јат. Сүтге кижинин су-кадыгына керектү витаминдер бар. Сүттен јүзүн-јүүр курсак эдип јат.

Сурактарын бичип, сүт деп тазылду адалгыштарды чыгара бичигер. Кожултазын керектү темдегиле көргүзип салаар.

76. Кычыраар. *Санаш* деп адалгышка сурактар тургузаар.

САНАШ — СТАРОСТА.

Санаш — бистинг класста староста. Санаштын сөзин балдар угуп турат. Санашка балдар бүдүп јат. Санашты старостага балдар бойы көстөгөн. Санашла кожо озор көп иш бүдүрет. Санашта көп јакшы шүүлтелер бар. Санашта балдар айрылбай јат.

Башка-башка кожулталу *Санаш* деп адалгышты колбошкон сөс-төриле кожо чыгара бичигер.

77. Скобкадагы адалгыштарга керектү кожулталар кожоло, эрмектерди бичигер.

1. Кышкыда (көзнөк) шилизине (јурук) кем журап јат? (Јурук) соок журап јат.

2. (Арал) койон мантап чыкты. Ийдичек (койон) тударга мантады. Ол (койон) жетпеди. (Койон) кушкаштар чочыды.

Кубулткан адалгыштарга сурак тургузаар.

Адалгыштар өскө сөстөрлө колбожып, кожулталарын кубултып турар. Андый адалгыштар башка-башка сурактарга каруу берип турар.

Кижини темдектеп турган адалгыштарга кем? кемнин? кемге? кемди? кемле? кемде? кемнен? деп сурактар тургузылар. Кижиден өскө, тындуларды ла тын жок немелерди темдектеп турган адалгыштарга не? ненин? неге? нени? неле? неде? неден? деп сурактар тургузылар.

Адалгыштардын сурактар аайынча кубулганын кубулкыштарла кубулары деп айдар.

Алтай тилде жети кубулкыш.

Кубулкыштар	Сурактары	
Төзөөчи	кем?	не?
Энчилеечи	кемнин?	ненин?
Береечи	кемге?	неге?
Көстөөчи	кемди?	нени?
Өмөлөөчи	кемле?	неле?
Жерлеечи	кемде?	неде?
Чыгытту	кемнен?	неден?

Кубулкыштардын адын ла сурактарын ундылбас эдип үренип алыгар.

78. Кычыраар.

БИЧИКТИН УЧУРЫ.

Бичик — эн артык сый. Якшы бичиктин учуры кижинин жүрүминде жаан учурлу. Бичик кижини төрөлин ле албатызын сүүрине үредет. Ол кижиге жүрүмди билерге болужат. Жилбүлү бичикке аяру салыгар. Бичикте көп солундар бар. Бичиктег кижини көп неме билип алар.

Бичикти сүүгер. Бичикле нажы болыгар.

Кубулткыштардын адын ла сурактарын өрөги таблицадаң база кап кычырып алала, көрбөй бичигер. Ого киж, бичик деп адалгыштарды кубулганы аайынча чыгара бичигер.

79. Кычыраар.

КУШТЫҢ БАЛАЗЫ.

Эне куш жымыртка басты. Кызычак кушка курсак апарды. Уйадаң чыйкылдаш угулды. Кызычак кушты өрө көдүрүп, көрди. Уйада куштын сары балазы жатты.

Карарткан адалгыштар кандый сөстөн камаанду? Ол сөсти таап, оноң адалгышка сурак тургузаар.

80. Адалгыштарды сурактар аайынча кубултып, эрмектерди бичигер. Сурактарын бичибегер.

МӨШ.

Мөш — баалу агаш. Нениң? Мөш... тузазы көп. Неде? Мөш... кузук бүдүп жат. Неден? Мөш... кузук та алар, тудунар-кабынар немелер де эдер. Нени? Мөш... чеберлеер керек.

81. Бичигер. Адалгыштардын кубулткыжын скобкага бир буква темдекеп бичигер.

Немецкий фашисттерле (ө.) өткөн жуу (...) ончо жуулардан (...) уур болгон. Фашисттер (...) советский жанды (...) жоголторго амадаган. Олор телекейди (...) жуулап аларга сананган.

Je немецкий олжочыларла (...) тартыжарга советский албаты (...) бастыразы туруп чыккан.

Сурактарга каруу беригер.

1. Адалгыштар өскө сөстөрлө канайда колбожып жат?
2. Кубулткыштарла кубулары деп нени айдар?
3. Кубулткыштарла адалгыштын кандый бөлүгү кубулып жат? Кожулта дегени не?

4. Кубулткыштарды сурактарыла кожо ээчий-деечий адап беригер.

5. Адалгыш кандый кубулткышта турганын канайда таныыр?

6. Кажы ла кубулткышта ненин учун эки сурак? Олорды кандый адалгыштарга тургузып јат? Орус тилде кандый?

Төзөөчи кубулткыш.

Кем? Не?

82. Кычыраар. Төзөөчи кубулткышта турган адалгыштарды көргүзеер. Олор эрмектин кандый члени болуп турат?

Орык јолло анчы келип јатты. Ак јерде чибичектер турды. Анчы чибинин төзине отырып амырады. Чибинин бажында кандый да кушкаштар чуркуражат. Кенетийин өлөн шылырт этти. Анчынын алдында элигеш турды.

Кажы ла эрмектен баштаачыны ла айдылаачыны чыгара бичигер.

Көргүзү: *Анчы келип јатты.*

83. Баштаачы болуп турган адалгыштардын сурагын скобкада тургузып, эрмектерди бичигер.

АГАШ АРАЗЫНДА.

Уулчак (кем?) агаш аразына мечиртке көрөргө барды. Агаш аразында солундар көп болды. Төңөштин алдынан боро чычкан чыга конды. Өлөннин ортозыла келескен јорголоп барды. Төңөштин көңдөйинен эки көрүк мантап чыкты. Је мечирткени уулчак узак сакиды.

Энчилеечи кубулткыш.

Кемнин Ненин?

84. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурактар тургузаар.

1. Энемнин саап турган уйлары көп сүт берет. Адамнын кабырган койлоры көп тук берет.

2. Томиртка — агаштын докторы. Томиртканын уйазы агаштын көңдөйинде. Ол агашты чокуп, тыгдап, курттын јолын таап алат.

Энчилеечи кубулткышта турган адалгыштарды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичигер.

85. Үлгерди јарт, чокым кычырарга белетенип алала, угуза кычыраар.

ОКТАБРЬДЫҢ КОЖОҢЫ.

Ойдык јердин өлөҗи
Јажыл турзын качан да!
Октябрьдын јенүзи
Мөңкү болзын качан да!
Қобы јердин өлөҗи
Қөк лө турзын качан да!
Октябрьдын байрамы
Эзендик болзын качан да!

Адалгыштарын талдап, кандый кубулткышта, кандый суракка каруу берип турганын јартагар.

Энчилеечи кубулткышта турган адалгыштарды колбошкон сөстөриле кожо кычыраар.

86. Берилген сөстөргө учурына келиштире адалгыштар кожуп бичигер.

Қөргүзү: *агаштын бажы, аннын бажы, ...*

... бажы, ... куйругы, ... јалбрагы, ... урогы, ... бичиги, ... балазы, ... галстугы, ... јуругы, ... портреди, ... табыжы.

Кандый кубулткышта турган адалгыштар коштыгар, сурагы кандый?

87. Адалгыштарды энчилеечи кубулткышка тургузып, үлгерди бичигер. Скобказын бичибегер.

ТАҢ АТҚАНЫ.

(Қыр) ары јанында
ай араайын јажынат.
(Тенери) түбинде
јылдыстар өчүп јылыят.
Ыраак (туулар) баштарын
таңдақ ойноп чололойт.

Қырутып калган (ағаш)
будагын сыймап ойгозот.

Б. Бедюров.

88. Кажы ла эки адалгышты колбоштырып бичигер. Кандый сөс-
төрдө тунгак туйук үнгүр эжерине көчөр, аяру салыгар.

Көргүзү: *үренчиктин бичиги.*

Үренчик, бичик. Балдар, иш. Бичик, кадар. Парта, үсти.
Кижиге, ат. Колхоз, сад. Үредүчи, сөс.

89. Кычыраар. Төзөөчи ле энчилеечи кубулткышта турган адал-
гыштарга сурактар тургузып, көчүрүп бичигер.

Иван Васильевич Бабушкин — революционер. Ол
В. И. Лениннинг чындык үренчиги ле жуук болушчызы болгон.
Ол каан жаңыла кайралы жок тартышкан. Ишмекчилерди жай-
ымнын жолына баштаган. Революциянын керектери учуноны
кааннын жаңы 1906 жылда адып салган. Же онын керегин иш-
мекчи-крестьяндар оного ары өткүрүп, 1917 жылда жетүүгө
жеткен. Горно-Алтайск деп городтын бир оромы Бабушкин-
нинг адыла адалып жат.

Береечи кубулткыш.

Кемге? Неге? (кайда? кайдаар?)

90. Кычыраар.

1. (Кемге?) Малчыга колхоз баалу сый берет. 2. (Не-
ге?) Изүүгө огородтын өзүмү кургап жат. 3. (Неге?) Өзүмгө
суу керек. 4. Анчы (неге?) күртүккө тузак салды, же тузагы-
на койгон кирди. 5. Үлгерчи кожоңун (кемге?) башчы Ле-
нинге учурлаган.

Береечи кубулткышта турган адалгыштарды айдылаачыла кожо
чыгара бичигер.

91. Адалгыштарды береечи кубулткышка тургузып, эрмектерди
бичигер.

1. Байрамдарда үренчиктер пенсионер (үредүчи) чечек-
тер апарып берет. Үредүчи (чечек) сүрекей сүүнет. Карган

(үредүчи) онон артык сый керек жок. Ол (балдар) акту жүрегинен быйан айдат.

2. Октябрьдын байрамында балдарды (пионер) алар.

92. Кычыраар. Береечи кубулткышта турган адалгыштар база кандый сурактарга каруу берет, ажару салыгар.

1. Кычырган бичикти (кемге?) балдарга куучындап бер. 2. Озодо атты (неге?) чакыга буулайтан. 3. Жаскыда малды (кайдаар?) жайлуга айдап жат. 4. Кышкыда малды (кайда?) жылу кажанга сугуп жат.

93. 1-кы столбикке кемге? эмезе неге? деп суракка каруу берген, 2-чи столбикке кайда? кайдаар? деп сурактарга каруу берген адалгышту сөстөрдү бичигер.

Эјезине болушкан, ичегенге кирди, ишке чыкты, сарјуга булгады, көнөккө урды, жадыкка чыкты, көчөгө салды, космоко учты, киного барды.

94. Кычыраар. Сурактар тургузып, төзөөчи, энчилеечи ле береечи кубулткыштарда турган адалгыштарды көргүзеер.

Андриян уйуктап болбой жатты. Бүгүн оны пионерге алар. Балдар школго бүгүн ончозы эрте жуулган эмтир.

...Эжик ачылып, горнист ле барабанщик киргиледи. Олор эбаре базала, балдардын алдына келип тура түштилер.

Адазы Андриянга жаңы кызыл галстук садып берген. Баштапкызы да эски эмес, күнге эмеш онуп калган.

Бичип алала, адалгыштардын кубулткыжын үстине бир буквала темдектегер.

|| Береечи кубулткышта адалгыштарла кожо *жетире, удура* деп улантылар турар.

Көстөөчи кубулткыш.

Кемди? Нени?

95. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурактар тургузаар. Кубулткыжын көргүзеер.

Бир жалку уулчак болгон. Уулчактын учун ишти улус бүдүретен. Ол бодолгоны да бойы бодобойтон.

Уулчак бастыра ишти энезине эттиретен. Пионерлер жарабас кылыкты билип ийдилер. Олор уулчакты үредип айтты:

— Ончо ишти бойын эт. Пионер болгон адынды уйатка тўжўрбе.

Көстөөчи кубулкышта турган адалгыштарды глаголдорло кожо чыгара бичигер.

96. Адалгыштарды көстөөчи кубулкышка тургузып, эрмектерди бичигер.

Лениннинг чыккан кўнинде (октябрыттар) пионерге алып жат. Пионер кызыл (галстук) чеберлеп кийер. Олор (үредү) оноң артык кичеер. Пионерлер (ар-бўткен) шигдеп жат, (өзүмдер) кичееп жат.

97. Кычыраар. Озо кемди? деп, оноң нени? деп суракка каруу берген адалгыштарды чыгара бичигер. Озо сурактарын бичип алыгар.

Көргүзү: Кемди? *уулын*, ... Нени? *өткүүлдерди*,

1. Орой кўс. Салкын чугулду шуулап турган. Ол өткүүлдерди калырадып, трубаларда бөрүдий улып турат. Кап-кара булуттар теңерини бўркеп салган.

2. Карындажы ыйлабай барарда, Ваня кайа көрди. Ол кирбиктери атрайып, учуп брааткан көбөлөкти айкаганча эмтир... Көбөлөк десе чечектердин үстине айланып, уулчакты бойыла кожо учарга кычырып тургандый.

3. Бистинг сууны, чөрчөктө чилеп,
Жаңгыс тўнге соок кўрлеген.
Жыңылаар жолды жаңыртып,
Чибини аркадан экелген.

С. Маршак.

98. Сурактардын ордына керектү адалгыштар тургузып бичигер.

Жаскы жаңмыр (нени?) изидер, кўски жаңмыр (нени?) чыктыдар. (Кеп сөс.) 2. Кара баарчык (нени?) курт-кө-

ныстан корулап јат. 3. (Кем ди?) звёздочканын командирине көстөдис. 4. Айылдап келген (кем ди?) күндүлөп жүр.

Керектү сөстөр: *огородты, јерди, айылчыны, нөкөримди.*

99. Сурактарга каруу беригер.

1. Нени ичип јат, нени јип јат?
2. Нени кычырар, нени јураар?
3. Үредүчи кемди үредип јат?
4. Бис кемди сүйп јадыс?
5. Кемди пионерге алар?

100. Кычыраар. Карарткан адалгыштар кандый кубулткышта туруп јат, јартагар.

1. Кел, кел, эрке јас!
Кел, кел, сүрлү јас!
Мүүстий кырларды ажып кел,
Буурыл сууларды кечип кел.

С. Манитов.

2. Анда ару аркага
Арчын јыды јайылган.
Ачык-јарык кырларга
Алтай кожон јанылган.

3. Төрөл тилин улалткан,
Јоннын јолын узаткан
Кандый эненин бу кызы,
Кандый аданын ырызы?

Б. Суркашев.

Үлгердин бирүзин талдап алала, эске үренип алыгар.

101. Кычыраар. Адалгыштарга сурактар тургузып, олордын кубулткыжын ла кожултазын көргүзеер. Карарткан буквалар кандый табышты темдектеп јат?

ЧААП.

Май айда Верх-Бийкадагы школдын үренчиктери агаш белетеечилерге јаңы тарыган агаштарды кичеерине болужып

јүреле, мыйгактын јаш чаабын таап алгандар. Чааптын эне-
зин балдар бедреп, таап болбогондор, Мыйгак бойы, байла,
кандый-кандый јеткерден улам олуп калган болгодый.
Үренчиктер чаапты школго алып алар деп јоптөштилер.

Олор чаапты кичеегендер. Озо баштап оны умчылап ту-
ратандар, оноң јүзүн-јүүр курсакка үредип алала, тамзыктап
азырайтандар. Чаап түрген чыдап, јаанап келген.

«Алтайдын чолмоны» газеттен.

Эңчилеечи, көстөөчи ле береечи кубулткыштарда турган адалгыш-
тарды колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичигер.

Өмөлөөчи кубулткыш.

Кемле? Неле? (канайда?)

102. Кычыраар. К е м л е? э м е з е н е л е? деп суракка каруу берип
турган адалгыштарды көргүзеер.

Пионер телекейдин бастыра ороондорында јаткан (кем-
л е?) балдарла најылажып јат. 2. Уулчак (кемле?) үредүчи-
ле јоптөшти. 3. Стройкада јерди (неле?) экскаваторло ка-
зып јат. Экскаватордын бир катап каскан тобрагын бир иш-
мекчи (неле?) күрекле кере түжине казар эди. 4. Машина-
нын частьтарын (неле?) сүрткүшле сүрткүштеер.

Өмөлөөчи кубулткышта турган адалгыштарды камаанду сөстөриле
кжо чыгара бичигер.

103. Берилген адалгыштарды өмөлөөчи кубулткышка тургузып,
олорго глаголдор кожуп бичигер.

Көргүзү: *маскала согор, . . .*

Маска, күрек, чечектер, үредүчи, кол, балдар, уулчактар,
кызычактар, кирее, каду, кирпич, көнөк, суу, өтөк, лейка,
какпы, черет, щетка.

104. Кычыраар. Өмөлөөчи кубулткышта турган адалгыштарды
таап, сурактар тургузаар.

1. Балдар үредүчиле кожо јыртылган таблицаларды
јелимдеди. 2. Јайгыда балдар јаан улусла кожо мал азыраар,

өлөн ижине болужар. 3. Балдар яблоньканын сынган јерин өтөктің суузыла јундылар. Сыныкты бөслө таңала, балкаш-ла шыбап салдылар. 4. Галстукты тагынзаң, оны чеберле! Ол бистинг мааныбысла жаңыс өңдү ине. (С. Щипачев).

105. 3-чи номерлү јуруктардың учуры аайынча куучын тургузаар. Куучында кем ле? неле? эмезе кем ле кожо? деп сурак-тарга каруу берген адалгыштар бар болзын.

Омөлөөчи кубулткышта турган адалгыштар эрмекте кожо деп сөслө туруп, кем ле кожо? эмезе неле кожо? деп суракка каруу берип јат (үредүчиле кожо, бичикле кожо).

106. Кычыраар. Омөлөөчи кубулткышта турган адалгыштарга сурак тургузаар.

1. Јердинг кандый ла аң-кужы, кандый ла тындузы бойынын эп-аргазыла курсагын азыранып, бойынын тилиле кожон салат. 2. Эртен дезе ол ады чыккан аңчы Араты өбөгөнлө экү аңдап атанатан. (М. Кач.) 3. Адазыла кожо малдап барарга уул сыр жүгүрүкле келди. 4. Мылтыктын табыжыла кожо көк бөрү жыгыла берди. 5. Турналарла кожо јараш јай жүре бергендий болды.

К а н а й д а? деп суракка каруу берип турган адалгышту эрмектерди чыгара бичип алыгар.

107. Тилле, сөслө, маңла деп адалгыштар к а н а й д а? деп суракка каруу берер эдип, эрмектер тургузып бичигер.

108. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурак тургузып, кубулткыжын айдып беригер.

Өлөңдө кандый да кушкаш чыйкылдап турды. Ол белн сынып калган боро кушкаш эмтир. Онын белин кем де ташла сый адып салган ошкош. Канадыла талбып, кушкаш учуп болбой турды. Јажнай кушкашты тудуп алды. Айлына экелип, тараанла азырап салды. Јажнай нөкөриле кожо кушкашка уяа јазап берди. Кушкашка олор ашла кожо керткен

өлөн берип турдылар. Кушкашты уулчактар кичедилер. Кушкаштын бели жазыла берди. Уулчактар оны жайымга божодып ийди.

База катап кычырып алала, куучындап беригер.

Жерлечи кубулткыш.

Кемде? Неде?

109. Кычыраар.

Кемде?

Неде?

Малчыда, кижиде, јон-	Бозуда, эчкиде, колдо,
до, нөкөрдө, космонавтта,	төдө, каста, этте, тошто,
лётчикте.	сөстө.

Кемде? эмезе неде? деп суракка каруу берип турган адалгыштардын кубулткыш кожулталарын көргүзип беригер.

110. Карарткан адалгыштарга сурактар тургузып, эрмектерди кычыраар.

ЈАСТЫН ТЕМДЕКТЕРИ.

Көп темдектерден јастын јууктап келгени билдирет. Туранын јабузында чөйбөк тоштор јалтырайт. Јолдо суучактар коркырап агат. Јаланда анда-мында карантылар карарат. Школдын јанындагы төндө өлөн јажарып келген. Меес јерлерде анда-мында јаскы чечектер көрүнип келди.

Карарткан адалгыштар кандый кубулткышта? Кандый сөстөн камаанду? Оорды камаанду сөстөриле кожо чыгара бичигер.

111. Јерлечи кубулткышта турган адалгыштарга сурактар тургузып, эрмектерди кычыраар.

1. Ийде — кижиде, иш — јөптө. 2. Јаан сөстө јажыт јок, Улу сөстө ујат јок. (Кеп сөс.)

3. Көк чечектү кырларда
Түмен малыс одорлойт.
Јайым бүткен јаланда
Алтын буудай јайылат.

А. Саруева.

4. «Жайдын жаңыс күни —
жылына жиир курсак» — деп,
Улустар айдыжат,
аркада, жалаңда
чалгылар жалтырайт.

Б. Укачин.

112. Кычыраар. Жерлеечи кубулткышта турган адалгыштарды ай-
дып береер. Олорды глаголдорло кожо чыгара бичип алыгар.

Ан-куштардын уйа тартар жери башка-башка. Тоор-
чыктый оок кушкаштар уйазын жерде жазайт. Бачыртка жы-
рааларда уйалайт. Көңдөйдө томыртка, көктөш, мечиртке
уйалап жат. Агаштын эн ле бажында — кан-керенин, кар-
чаанын уйалары.

113. Сурактардын ордына керектү адалгыштар тургузып, эрмек-
терди кычыраар.

1. Яблоня, груша, вишня, кара беле (кайда?) өзүп жат.
2. Картошко, помидор, свёкла, морковь, согоно (кайда?)
өзөт. 3. Уренчиктер ле үредүчилер (качан?) амыраар.
4. (Неде?) көчө кайнап жат. 5. (Кемде?) галстук бар.

5. Каткымчылу курааннан
Ларуш чек ле айрылбайт.
Ундылып калган наадайлар
(Кайда?) кунукчыл тургулайт. (С. Сур.)

114. Улгерди жарт, чокым кычыраар. Адалгыштарга сурак тургу-
зып, кубулткыжын көргүзеер.

1. Төрөл городымнын
Площадине келдим.
Чанкыр чибилердин жанында
Памятник турганын көрөдим.
Мында пионерге
Балдар кирет.
Комсомол-жииттерге
Билет берилет.

А. Адаров.

2. Эртең тура күн чыгар,
Эдил куштар жанарлаар.
Жаланда ла турлуда
Улу иштер башталар.

Ж. Белеков.

Жерлеечи кубулткышта турган адалгышту эрмекти чыгара бичигер.
Сурагын үстине тургузаар.

Чыгытту кубулткыш.

Кемнен? Неден?

115. Кычыраар. Адалгыштарга сурак тургузаар.

Үредүчиден укты. Ада-энеден үренер. Түктен түүп жат.
Кирпичтен тудар. Сүттен эдер. Мөштөң алар.

116. Сурактардын ордына адалгыштар тургузып, эрмектерди бичигер.

1. Жакшы үредүлү (кемнен?) тем алар. 2. Мал кабыр-
гарга (кемнен?) үренер. 3. Ай (неден?) кичинек. 4. Ку-
зукты (неден?) алар. 5. Чегенди (неден?) ачыдар. 6. Кап-
ты (неден?) көктөп жат.

117. Кычыраар. Чыгытту кубулткышта турган адалгыштарды таап,
сурак тургузаар.

ТЕТРАДЬТЫ НЕДЕН ЭДИП ЖАТ.

Тетрадьты чибиден эдип жат. Озо баштап чибиде тоормош-
тонг такпайлар жарып алар. Такпайлардан агаштын кашазын
кайнадып жадылар. Ол кашадан чаазын эдидилер. Бу ишти
эмди машиналар бүдүрүп жадылар.

118. Сурактарга каруу берип бичигер.

1. Аш неден өзүп жат?
2. Творогты неден эдип жат?
3. Чаазынды неден эдип жат?
4. Промышленный товарларды журт жерге кайдан экеле-
лип жат?

Чыгытту кубулткышта турган адалгыштардын алдыла чийү тар-
тыгар.

119. Кажы ла адалгышты энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарга тургузып, таблицага бичигер.

Мал, өлөн, јенү, тыт, тон, тартыжу, күр, от, кайын.

Энчилеечи
Кемнин? ненин?

Чыгытту
Кемнен? неден?

*малдын
өлөннин*

*малдан
өлөннөн*

Кожулталарынын алдыла чийү тартыгар. Энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарда турган адалгыштардын учурын ла бичилерин ылгаштыраар.

120. Бичигер. Энчилеечи ле чыгытту кубулткышта турган адалгыштарды таап, кубулткыжын скобкада темдектегер.

КУШТАРДЫН СҮМЕЗИ.

Кардын алдында сымдада эки эп-сүме бар. Баштапкызы — кардын алдында јылу, экинчизи — агаштардан түшкен үрендерди јип јат. Кардын алдында сымдада үчинчи де эп-сүме бар. Сымда кардын алдында карчаадан јажынып јат.

Боро торлоо карга кирерге сүүбей јат. Торлоо јангыс ла бажын карчаадан јажыраар, куйругы дезе тыштында болор. Карчаа торлооны куйругынан ла тудуп алат.

121. Скобкадагы адалгыштарды керектү кубулткышка тургузып, кычыраар.

I. Балдар јурт (јер) үренип турган. Олордын ада-энелери (јайлу) јаткан. Балдар амыраар күнде јанып баратан.

II. Бүрүнкүй эннрде анчылар Қалбак-Қайа деп јерде болдылар. (Төнгичек) сок јангыс кангыл мөш турды. (Мөш) анча-мынча ыраакта анчылар оду салды. Андаар күнде анчылар эрте турды.

III. Орой күсте малчылар (тайга) түжет, кузукчылар дезе тайгага барат.

Скобкадагы адалгыштар кандый кубулткышта турганын үстине темдектеп, эрмектерди бичигер.

122. Баштаачы ла айдылаачынын алдыла керектү чийү тартып, көчүрип бичигер.

ЈАС КЕЛДИ.

Јас једип келди. Түште изү күн чалып турды. Кар сүрекей түрген кайылып баштады. Кобыларда суучактар шоркырашты. Сууда тош түшти. Агаштын бүрчүктери торсойды. Карлагаштар ла кара баарчыктар жылу јердег учуп келдилер. Колхозчылар кырага чыкты.

Баштаачы ла айдылаачы кандый куучын-эрмектин бөлүктериле айдылат?

123. Кычыраар. Карарткан адалгыштардын сурагын, кубулткыжын айдып береер.

КЫЗЫЛ ЛЕТЧИК.

Ак казактар бистинг **самолётты** сезип ийеле, оны курчап ийдилер. Грутын орустап коомой куучындап туратан. Ол латыш болгон. Казактар оны английский лётчик болор деп бодогон. Олор **самолёттын** аңылу темдегине ајару этпеген. Казактар лётчикке јуугындагы станцияда штаб барын јартап бердилер. **Лётчик** алаатыбаган. **Станцияга** јетире **самолётты** апарыжып берзин деп сурады. Олордын **болужыла** ол **моторды** күүледип ийеле, ичкери элес этти. Бу ла өйдө **станциядан** **актардын** атту јаан отряды клееткен. Је лётчик олордын үстиле мўркүттий учуп өдөлө, бойынын јерине јарым частын бажында једип келген.

М. Ю х м а н ы н бичигени аайынча.

Кубулткыштардын аттарын ээчий-деечий толо бичийле, кажы ла кубулткышка куучыннан бир адалгыштан темдектеп, чыгара бичигер.

Таскадунын текстин база катап кычырып алала, изложение бичигер.

Сурактар ла јакылталар.

1. Адалгыштын кубулткыжын канайда таныдыгар? Кубулткыштарды сурактарыла кожо айдып беригер.

2. Төзөөчи кубулткышта турган адалгыш эрмекте кандый член болуп турар? Арткан кубулткыштарда тургандары кандый член болор?

3. Энчилеечи ле чыгытту кубулткыштарды канайда ылгаштырар? Темдектеп беригер.

10 §. Адалгыштар кубулткыштарла кубулар ээжи.

Адалгыштардын кубулар таблицазы.

Јаңыс тоо.

	Тунгак туйуктарга токтогон	Ўнгүр туйуктарга токтогон				Ўндү табыштарга токтогон
Т.	сӱс	кар	кей	тон		бала
Э.	сӱс-тин	кар-дын	кей-дин	тон-нын		бала-нын
Б.	сӱс-кӱ	кар-га	кей-ге	тон-го		бала-га
К.	сӱс-ти	кар-ды	кей-ди	тон-ды		бала-ны
Ӗ.	сӱс-лӱ	кар-ла	кей-ле	тон-ло		бала-ла
Ј.	сӱс-тӱ	кар-да	кей-де	тон-до		бала-да
Ч.	сӱс-тӱн	кар-дан	кей-ден	тон-дон		бала-дан

Кажы ла столбиктеги адалгыштардын кубулткыш кожулталарын **тӱндеп, сурактарга каруу** беригер.

1. Тунгак туйукка токтогон адалгыштарга кандый табыштан башталган кожулталар кожулып кубулар?

2. Ўнгүр туйукка токтогон адалгыштарга кандый табыштан башталган кожулталар кожулып кубулар?

124. Адалгыштарды кубулткыштарла кубултып бичигер.

Төрӱл, ӱзӱм, кожон, эт, кӱзӱнги.

Кубулткыш кожулталарын ӱрӱги таблицада тӱндегер.

125. Кӱп тоодо турган адалгыштардын кубуларын таблицадан кычырып, жаңыс тоодо турган адалгыштардын кожулталарыла тӱндеер.

Т. күйрлер	кастар	анчылар
Э. күйрлер-дин	кастар-дын	анчылар-дын
К. күйрлер-ге	кастар-га	анчылар-га
Б. күйрлер-ди	кастар-ды	анчылар-ды
Ө. күйрлер-ле	кастар-ла	анчылар-ла
Ј. күйрлер-де	кастар-да	анчылар-да
Ч. күйрлер-ден	кастар-дан	анчылар-дан

Көп тоодо турган адалгыштар үнгүр туйуктан башталып турган жаныс тоонын адалгыштарыла түңей кубулып јат.

Көп тоодо турган адалгыштарга үнгүр туйуктан башталган кожулталар кожулар.

126. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурактар тургузып, кубулткыжын ла кожултазын айдып береер.

Балдар вожатыйла кожо походко атандылар. Олор агааш-ташту јолло јурди. Түрген сууны олор јыгылган агашла кырлап кечтилер. Балдар бир боочыны ажып, база бир боочыга јеткен. Олор байбак мөштинг төзине конуп алдылар. Эртең тура база ла јорыкка атандылар.

127. Скобкадагы кожулталардын керектүзин тургузып, эрмектерди бичигер.

Агаш (-дын, -тын) күрен бүрчүктери јарылат. Кажы ла јажыл бүрчүк (-дин, -тин) бажында јаан сур тамчы калан-дайт.

Бир бүрчүк (-ти, -ди) сабарларыңла балбарып ийзен, кайың (-нын, -нин), аспак (-тын, -тин), тал (-дын, -тин) эмезе јодро (-нын, -нин) јараш јыды узак јытанып турар.

Кажы ла адалгышка кандый табыштан башталып турган кожулта кошкониґарды айдып береер.

128. Скобкадагы адалгыштарды керектү кубулткышка тургузып, эрмектерди бичигер. Кожултазын темдектеп көргүзеер.

І. Ак (јер) јаан кайыңдар, (кайыңдар) дезе күртүктер отырды. Кенетийин күртүктер төмөн шунуп түжеле, (кар) көмүле бердилер. Ол ок (өй) карчаа көрүнди. Күргүктер (карчаа) карга көмүлип јажынат.

II. (Жай ортозы) күүктер ле тоорчыктар этпей барат. Бала базар өйдө (ар-бүткен) ончо (куштар) үни токтой берет. Жүк ле талтардын ла бөднөнүн үни угулар.

Тунгак туйукка токтогон адалгыштарга тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулар.

Үнгүр туйукка ла үндү табышка токтогон адалгыштарга үнгүр туйуктан башталган кожулталар кожулар.

Кубулткыштардын кожулталары.

	Тунгак туйуктан башталганы	Үнгүр туйуктан башталганы
Т.	—	—
Э.	-тың, -тин	-дын, -дин, -нын, -нин
Б.	-ка, -ке, -ко, -кө	-га, -ге, -го, -гө
К.	-ты, -ти	-ды, -ди, -ны, -ни
Ө.	—	-ла, -ле, -ло, -лө
Ј.	-та, -те, -то, -тө	-да, -де, -до, -дө
Ч.	-тан, -тен, -тон, -төн	-дан, -ден, -дон, -дөн -нан, -нен, -нон, -нөн

129. Божодылган кожулталарды кожуп, чөрчөкти кычыраар.

ТУРНА ЛА ТАЛТАР.

Куштар жуулыжып, турнаны жайзан... тудар дешкилеген. Куштардын ортозынан талтар... үни угулды: «Эртен-эңир кышкырып, эки будын айрайтып, эки көзүн кызартып, мыны не тудатан? Жайзан... ол жарабас».

Турна талтар... тын ачынала, эки будын айра тартып ийген. Онон ло бери талтар учса, бир буды калбандай берер болуп калган.

Кожулталарды кандый куучын-эрмектин бөлүктөрине кошконугарды, ол кандый кожулталар болгонун жартагар.

130. Үлгерди кычыраар. Адалгыштарга сурак тургузып, кубулткыжын ла кожултазын көргүзеер.

КУЛУНАК.

Кулунагым, кулунагым,
Куйругыннын барбагын.
Эки көзи карарган
Эрјиненин јаражын.
Арка јердин өлөңи
Јажыл өзөр јаскыда.

Ак байталдын кулуны
Аргымак болор јааназа..
Экү нөкөр бололо,
Өмөлөжип иштеерис.
Албаты-јонго, Төрөлиске
Бис тузаны берерис.

Ч. Чунжеков.

Карарткан орфограммалу сөстөрдүн чын бичилер ээжизин јар-
тагар. Олорды столбикке чыгара бичигер, тазылын база коштой
бичигер.

Орус тилден кирген адалгыштардын кубулары.

131. Алтай ла орус тилдин адалгыштары кубулткыштарла түней
кубулып јат. Берилген адалгыштарды кубулткыштарла кубултып
бичигер.

Трактор, спутник, ферма.

132. б, г, д, ж, з деп үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштарга
кандый табыштан башталган кожулталар кожулып јат?

Таблицаны кычырып, айдып беригер.

Т.	клуб	утюг	сад	гараж	газ
Э.	клуб- тын	утюг- тын	сад- тын	гараж- тын	газ- тын
Б.	клуб- ка	утюг- ка	сад- ка	гараж- ка	газ- ка
К.	клуб- ты	утюг- ты	сад- ты	гараж- ты	газ- ты
О.	клуб- ла	утюг- ла	сад- ла	гараж- ла	газ- ла
Ј.	клуб- та	утюг- та	сад- та	гараж- та	газ- та
Ч.	клуб- тан	утюг- тан	сад- тан	гараж- тан	газ- тан

Орус тилде б, г, д, ж, з деп үнгүр туйуктар сөстин
учунда тунгак туйук табыш болуп айдылар, онын учун
андый адалгыштарга алтай тилде тунгак туйуктан баш-
талган кожулталар кожулып јат: *герб-те, утюг-ты,*
город-тон, этаж-та.

133. Парад, парта, танк, тетрадь деп адалгыштарды кубулткыштар-
ла кубултыгар.

134. Кычыраар. Карарткан адалгыштардын кожулталарын, кубулт-
кыжын айдып беригер.

БОЛУШЧЫ.

Јинји **городто** јадып јат. Онын адазы **заводто** иштеп јат, энези **дезе** — **больницада**. Јинји **ўчинчи** **класста** **ўренип** јат.

Айлында Јинји энезине болужып турат. Ол **кўнўн** ле чечектер сугарат, туранын ичин **јалмайт**, **айак-казанды** **јунат**.

«Јинји — менин **јакшы болушчым!**» — деп, энези **сўўнип** **јўрет**.

Орус тилден кирген адалгыштарды чыгара бичигер. Кожулталарын темдектеп, чын бичилерин **јартагар**.

135. Керектў **кожулталар** **кожуп**, **эрмектерди** бичигер.

СҮРЕКЕЙ ЈООН ДУБ.

Запорожье... **јеринде** бир дуб **јети** **јўс** **јылдың** **туркунына** **туруп** јат.

Дуб... **бийиги** **36 метр**, **јооны** **206 сантиметр**, **айландыра** **будактары...** **узуны** **10 метр**. Бу **сўрекей** **јаан** **дуб...** **албаты** **ко-рулап** јат.

136. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурак тургузып, **кубулт-кыжын** **кўргўзеер**.

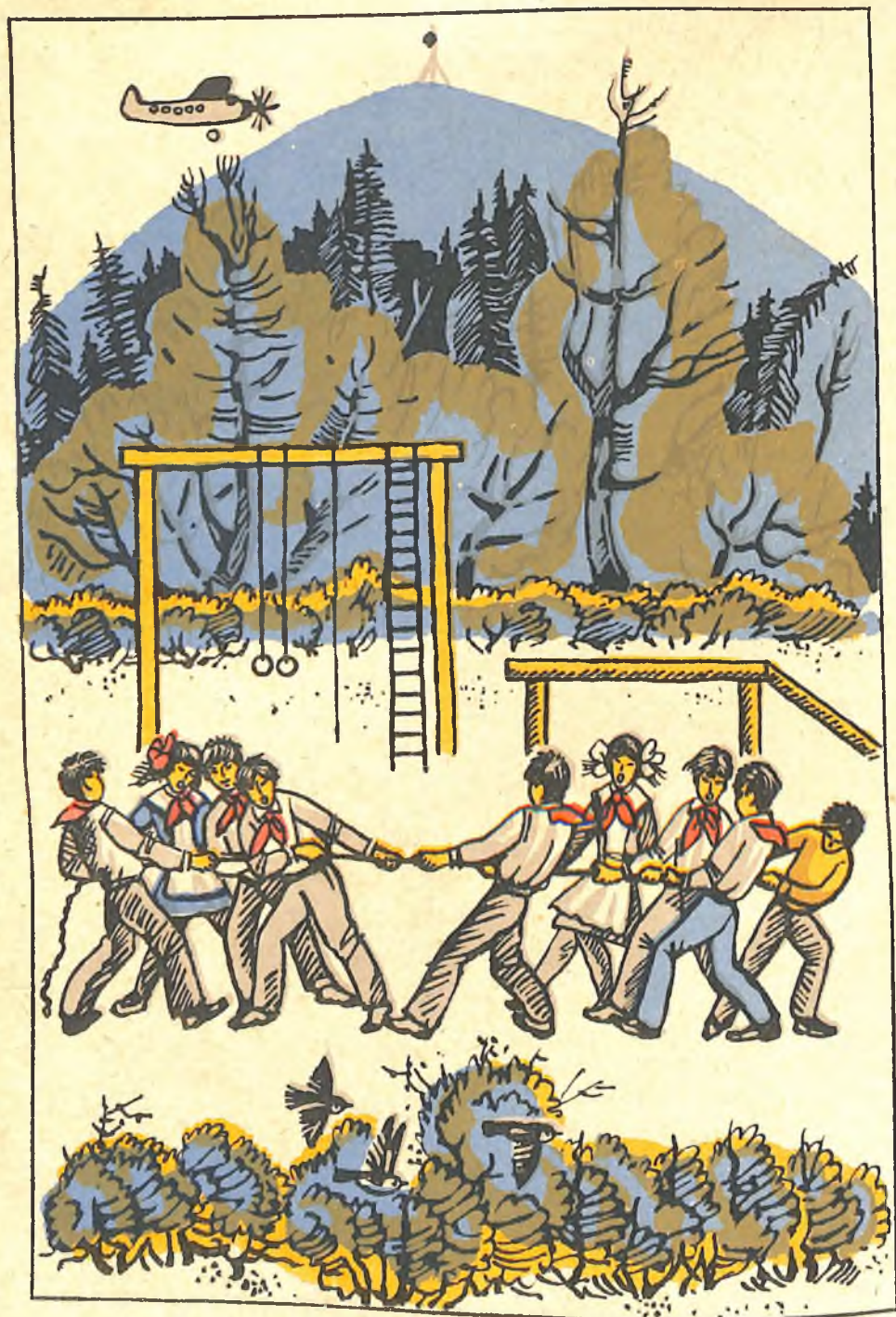
кўннинг **чогы**, **кўкўрттин** **табыжы**, **чеденнен** **чыгар**, **ойын-нын** **учы**, **газеттен** **кычыр**, **магазиннен** **алар**, **куучыннын** **учу-ры**, **стаканнан** **ичер**, **бороңоттон** **јиир**, **магазиннинг** **эжиги**, **койоннын** **изи**, **тоннын** **топчызы**, **јараттан** **кўрўр**, **оттын** **јар-кыны**, **чаазыннан** **эткен**, **экраннан** **кўрўр**.

Кезик адалгыштарда ненин учун эки тўнгей буква бичилет?

Карарткан адалгыштарды **таблицага** **чыгара** **бичигер**. Олордын чын бичилерин ундыбагар.

Энчилеечи		Чыгытту	
нн	тт	нн	тт
кўннинг	кўкўрттин	чеденнен	газеттен

137. Адалгыштарга керектү кожулта кожуп, эрмектерди бичигер. Сурактарын бичибегер.

1. Адар (нени?) кеп сөстөр... соныркап угатан. (Нени?) Кеп сөс... тузаланар учуралдарды ол бедреп туратан.

2. Жайгы жылу тундеги кей жүзүн-жүүр (ненин?) чечектер... жыдыла толо берди.

3. (Кайда?) Бистин журт... жаңы клуб бар.

4. Олөннин чалыны (ненин?) күн... жаркынына суркурап турат.

Кожулта кошкон адалгыштардын кубулткыжын үстине бичип салаар.

138. Адалгыштарды көргүскен кубулткыштарга тургузып, таблицага бичигер.

су-кадык, учук — Б. к., булут, газет — К. к. ла Ж. к., көл, тил — О. к.

Береечи кк	Көстөөчи тт	Өмөлбөчи лл	Жерлеечи тт
жорыкка	космонавтты	жазалла	космонавтта

139. Сөс деп тазылду адалгыштарга сурактар тургузып, эрмектерди кычыраар. Бичип алала, кожултазын көргүзеер.

КЕП СӨСТӨР.

1. Чын сөс алтыннан баалу. 2. Учурлу сөсти угарга жакшы, акту сөсти айдарга эптү. 3. Жаан сөстө жажыт жок, улу сөстө уят жок. 4. Төгүн сөслө каткыртканча, чын сөслө ыйлат.

140. Кычыраар. Карарткан адалгыштарга сурактар тургузып, кожулталарын ла кубулткыжын айдып бичигер.

БАЛЫКТЫ ЭЛЕКТРИЧЕСТВОЛО ТУДАТ.

Советский Союзта ла өскө дө ороондордо балыкты шүүн жогынан электрический токко тударын шиндеген. Балык элек-

трический лампочканын жаркынына жуулып келгенде, оны насосло сордыра тартып жат.

Балыкты электричествонын жаркыныла тударын Кара талайда ченеген. Бир часка 120 центнер балык тудулган. Онызы, балыкты шүүнле тутканына көрө, чик жок көп. Балыкты андый эп-сүмеле экинчи катап Атлантический талайда туткан.

141. Адалгыштарды береечи ле јерлеечи кубулткыштарга тургузып бичигер.

Трактор — тракторго, трактордо.

Тракторист — ...

Ракета — ...

Поезд — ...

Јарат — ...

Толку — ...

Кезик адалгыштарга ненин учун ўнгүр туйуктан, кезикте тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулып жат, айдып берееч.

142. Кычыраар. Көстөбчи ле јерлеечи кубулткыштарда турган адалгыштарды таап, сурак тургузаар. Кожултазынын чын бичилерин јартагар.

КАМДУ.

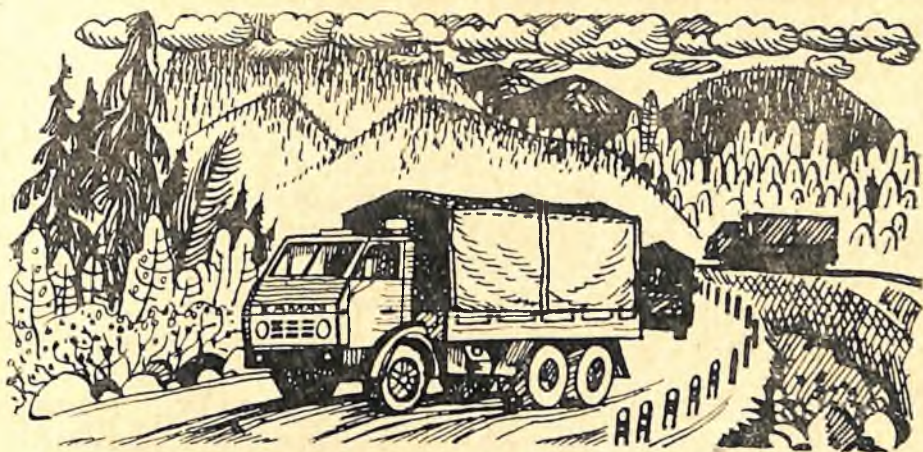
Кардын ўстинде јаткан камдунын изин качан да көрүп болбос. Ыска аңдарга көрө, камду базып, казалап ла мантап билбейтен эмтир.

Ол суйман узун куйругын өрө көдүрип болбой, карды ырып, куйругын, тоормош чылап, сүүртеп барат. Онын учун истинг ордына жүк ле калын карды эки јара ырып барган јол јадар. Балыкчылар андый јолды истеп барганда, балыкту јерди быжу ла таап алат. Балыктар ыжык ла јемдү јерде, тош туй туруп калган терен иримдерде турат. Камду оны билер.

Текстти база катап кычыраар. Берилген планла тузаланып, изложение бичигер. Планды озо бичип алыгар.

1. Камду кышкыда карла канайда жүрүп жат?
2. Камду карды ырып, кандый јерге барат?
3. Балыкчылар балыкту јерди кайдаг билип алат?

143. Улгерди кычырып, журукты айкап көрөлө, куучын тургузаар.

КЫШКЫ ЖОЛ.

Кош тарткан
Машиналар
Карлу жолло
Кожондоп өдөт.
Амыры бузулган
Ак жууркан
Атыйланып кийининен
Куйундала берет.

Jaан жолдо
Амыр жок,
Жарышла машиналар
Өдүп турат.
Жаткан жонына
Азык-түлүкти
Узуги жок
Жетирип жадат.

Г. Долматов.

Журукла тузаланып, кыш керегинде эрмектер тургузаар. Эрмегеерде кайда? качан? канайда? кайдан? деп сурактарга каруу берген адалгыштар бар болзын.

144. Кычыраар. Адалгыштардын кубулткыжын таныгар.

БАШТАПКЫ РАКЕТА.

Айда суу ла кей жок. Айга жетире учарга сүрекей тынг ийде-күчтү көп күйер немелү ракета керек. Андый баштапкы ла ракетаны бистинг ороон 1959 жылда учурткан. Ракета артиллерийский снарядтан түргөн барган. Ракета Айдын жанына сүрекей жуук учуп өткөн.

Айда ракетала барган вымпел арткан. Вымпелди сүрекей бек, кату ла жалтыркай металлдан эткен.

Ай деп тазылду угы јаңыс сөстөрдү таап, тазылын ла кожултала-рын көргүзип беригер.

145. Божодылган кожулталарды кожуп кычырала, куучындап береер.

ЈАКШЫ БАЛЫКТАШ.

Мен нөкөрим... кожо балыктап јүрдим. Балыкташ јакшы болгон, јаан балыктар тудулып турды.

Је кенейте кармак... сабы бүктеле берди. Кылы арай ла үзүлбеди. Балык суу... үсти өрө бийик чарчалып чыкты.

— Он беш килограмм болор! — деп, нөкөрим кыйгырып ийди.

Мен кармак... кылын катушкага орой толгоп турдым. Балык кеме јаар јүзүп клеетти. Ол куйругыла суу... шалт эттире булгай сокты. Онон суу... чыгара калыйла, нөкөримнин колынан тиштеп ийди. Нөкөрим чочыйла, суу јаар анта-рыла берди. Бу ла өйдө кармак... үзүлген табыжы угулды. Қайран балык!

И. Червяков.

Кандый кожулталар кошконоорды, олардын чын бичилер ээжи-зин јартап береле, эрмектерди бичигер.

146. Кычыраар. Карарткан адалгыштар кандый кубулкышта тур-ганын јартап береер.

КЫЧЫРАРЫНЫҢ УРОГЫНДА.

Бу керек экинчи класста болгон.

Кече **Андриянда** бош өй јок болуп, берген куучынды кы-чырбаган. Оны сурабас деп бодогон, не дезе — ол өткөн урокто беш алган.

Қаажып, бүгүн көп балдар коомой кычыргылады. Учын-да үредүчи **Андриянды** бойына кычырды:

— Қанайда кычыратанын ологго көргүзип бер.

Андриян кызара түшти. Куучынды јүк арайдан ла үйе-леп кычырды.

— Көрүп турум, сен база айлында кычырбаган эмтирин. Мындый керекти сенен сақыбагам — деп, үредүчи унчукты. **Андрияннын** јүзи изип, кызара берди.

Јанып келеле, ол чертенди: «Бүгүңги күннен ары урок-

торымды үренип албаганча, качан да ойноп барбазым, уйуктап жатпазым!»

Мынын кийинде ол урокко белетенбей качан да келбес болды.

М. Ю х м а.

147. Улгерди кычыраар. Адалгыштарга сурак тургузып, кожулта-зын көргүзеер. Кубулткыжын айдып беригер.

МАЛЧЫ — СПОРТСМЕН.

Малчы кижиге — спортсмен.
Монкү тайгалардан жана баспас.
Уурлү малын кичеерге болуп,
Кандый да күчтен жалтанбас.
Көрзөгөр дө, эмдик тайды
Чалмадап алып, мине соккон.
Көрзөгөр дө, карлу жоткондо
Уурлү малын аргадап алган.

148. Журукты көрүп, учурын куучындап берерге белетенип алыгар. Уулчакка ат адагар. Ол качан, кандый жерде, кемле кожо мал кабырып жат? Мал керегинде, адазы ла уулчагы керегинде, олордын ижи керегинде нени айдарга жараар? Уулчак адазына кандый ойго жетире болужар?

Тургускан куучынды бажалыктайла, бичип алыгар. Адалгыштарла эрмекте чике тузаланыгар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Кандый сөстөрдү адалгыштар деп айдар?
2. Эрмекте адалгыштар өскө сөстөрлө канайда колбо-
жып јат? Кубулткыштарла кубулары деп нени айдар?
3. Алтай тилде канча кубулткыш? Кубулткыштардын ат-
тарын сурактарыла кожо айдып беригер. Кажы ла кубулт-
кыш ненин учун эки суракту?
4. Адалгыштын кубулткыжын канайда таныыр? Кандый
кубулткышта турган адалгыштар эрмекте баштаачы болор?
5. Адалгыштар кубулткыштарла канайда кубулып јат?
6. Кажы ла кубулткышта ненин учун үнгүр ле тунгак
туйук табыштардан башталган кожулталар бар, онызы неден
камаанду?
7. Орус тилден кирген адалгыштар кубулткыштарла ка-
найда кубулып јат?

ЈАРТАЛГЫШ.

11 §. Неменин бүдүмин ле неден эткенин көргүзөр јарталгыштар.

149. Кычыраар. Карарткан сөстөргө сурак тургузаар. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүктери? Олор нени көргүзип јат.

1. **Јажыл** кайынаштын **узун** будактары јерге јетире ээлип калган. Кайынын жалбрактарында **оок** конгыстар јорголожот. **Ак** чечектерге **көк** көбөлөктөр отырат. **Кичинек** кушкаш чибиден јерге учуп түшти.

2. **Койу** өлөннин ортозында **чирик** жадык јатты. Жадыктын алдында кушкаштын уйазы болды. **Јылу** уйда **чоокыр** жымырткалар јатты.

Јарталгыштарды адалгыштарыла кожо чыгара бичигер.

150. Кычыраар. Јарталгыштарды таап, сурактар тургузаар. Јартап турган адалгыштарын, олордын кубулткыжын айдып береер.

СУУГУШТАР.

Көлдө јажыл кулузундар өскилеп јат. **Уўр** суугуштар састан көлгө келет. Энезин ээчий сары табашту кара балдары келгилейт.

Суугуштар јилбүлү куштар эмей. Олорды көрөргө бис көлө кемелү келдис. Бистин алдыста суугуштын кичинек балдары жүзүп чыкты. Олор бар-јок күчиле бистен качты.

Баштапкы үч эрмекти члендерила ылгагар. Сурактарга каруу беригер.

1. Јарталгыш деп нени айдар? Ол предметтин кандый темдектерин көргүзип јат?

2. Эрмекте јарталгыш кандый куучын-эрмектин бөлүгин јартап, кандый член болот?

|| Жарталгыштар предметтин жүзүн-жүүр темдектерин көргүзөр: өңин, бүдүмин, неден эткенин.

Таблицаны кычыраар.

Предметтин темдектери		
Өңи	Бүдүми	Неден эткени
кызыл (мааны)	элбек (јалан)	таш (тура)
көк (тегери)	койу (агаш)	темир (күр)
ак (көбүк)	јаңы (бичик)	чекпен (тон)
кара (бөс)	јоон (армакчы)	бычкак (өдүк)

Андый жарталгыштарды бойыгар кожуп айдыгар.

151. Скобкадагы сөстөрдөн талдап, сурактарды кычырала, каруу беригер. Жарталгыштар кандый суракка каруу берип, нени көргүзип турганын јартагар.

БИСТИН ЈУРТ.

Слердин јурттын ады кандый? Ол кайда туруп јат (кырда, сууда, ак јерде)? Слердин јурттын оромдоры кандый (элбек, узун, чике)? Јуртта кандый туралар бар (агаш, кичпич, эски, јаңы)? Кандый јабынтылу туралар бар (тала, још, шифер, толь)? Туралардын јанында не бар (чечектер, агаштар, сад, маала)? Јурт суудан ыраак па? Суунын ады кандый?

Баштапкы столбикке неменин бүдүмин көргүзөр жарталгыштарды, экинчи столбикке неден эткенин көргүзөр жарталгыштарды адалгыштарла кожо чыгара бичигер.

152. Кычыраар. Жарталгыштарга сурактар тургузаар. Олор кандый адалгыштарды јартап јат, көргүзип береер.

АГАШ АРАЗЫНДА.

Койу агаш аразында карануй болгон. Је булуттын ертозынан тегерик ай чыгып келди. Айдын јарыгына будактардын, чибилердин ак кары јалтырай берди. Карган аспагын килег будактары база суркурай берди. Аспагтардын бакында көндөйдин оозы карарып турды. Көндөйдө, байла, тийининг эмезе көк бабырганнын уйазы бар.

Көндөйлү аспак жаар каразымак узун агычак калыды.
Ол суузар деп ан. Оок андар суузардан коркып јат.

153. Адалгыштарга неменин бүдүмин көргүзөр эмезе неден эткенин көргүзөр јарталгыштар кожуп бичигер.

кыш	таш	бөрү	агычы
јай	казан	бака	малчы
сүт	тон	чымалы	күчүк
одын	меелей	чеген	кулун
түк	айак	тус	бозу

Јарталгышту адалгыш талдап алала, кубулткыштарла кубултыгар.
Јарталгыш адалгышла кожо туруп, кубулатан эмтир бе?

154. Сурактарга каруу берип бичигер.

1. Агаштан эткен нени билереер? **2.** Кызыл өңдү нени билереер? **3.** Кычкыл амтанду нени билереер? **4.** Шилден эткен нени билереер? **5.** Јажыл өңдү нени билереер? **6.** Темирден эткен нени билереер?

155. Кезик сөстөр адалгыш та, јарталгыш та болуп турар. Олорды ылгаштырарга сурактары болужат. Сөсколбуларды кычырып, карарткан сөстөрине сурак тургузаар. Олордын кандыйлары адалгыш, кандыйлары јарталгыш?

јаш агаш	агаш тура
баалу алтын	алтын час
койдын терези	тере тон
түлкүнин бычкагы	бычкак өдүк

Андый сөстөрдү бойыгар айдып беригер.

156. Кычыраар. Јарталгыштарды таап, олар нени темдектеп турганын, кандый адалгыштарды јартап турганын айдып беригер.

Јаңы јылдын	Јаңы јылдын
Түнин сакып,	Түнин сакып,
Јаркынду оттор	Јер-планетабыс
Өчпөй күйет.	Араай айланат.

Јарталгыштардын алдыла чийү тартып, бичип алыгар. Улгерди көрбөй бичиирге белетенип алыгар.

157. Берилген адалгыштарга кем көп јарталгыштар табар, көргүзү аайынча кожуп бичигер.

Көргүзү: *Стол — жаңы, тегерик, кичине, жаан, жабыс.*

Стол (кандый?), тегери (кандый?), талай (кандый?), суу (кандый?), мөш (кандый?), пионер (кандый?), космонавт (кандый?).

158. Берилген адалгыштардан јарталгыштар бүдүрүп бичигер.

каткы — каткычы

кыш — ...

эм — ...

јай — ...

кузук — ...

энгир — ...

аң — ...

159. Кажы ла јарталгышка бойыгар тазылы бир сөстөр кожуп бичигер.

Көргүзү: *јилектү — јилек, јилегеш, јилекте, јилектий.*

балыкту — ...

санаалу — ...

сүүнчилү — ...

бурулу — ...

күчтү — ...

јастыра — ...

үредүлү — ...

160. Керектү јарталгыштар кожуп, эрмектерди бичигер. Олор кандый сөстөрдү јартап, эрмектин кандый члени болуп турганын айдып беригер.

ЭКСКУРСИЯГА АТАНАР КҮН ЖЕТКЕН.

Автобус ... јолло көндүгө берди. ... кырлар, ... бүрлү ағаштар, ... актар онын көзнөгін өткүрө элес эдип көрүнип калат. Онон ... вокзал, поезд, ... вагон. Эмди вагоннын көзнөктөрүн өткүрө ... чөлдөр, ... деремнелер, городтор көрүнип турган.

161. Кычырар бичиктен «Эркеш — энезинин болушчызы» деп куучыннан Эркеш энези керегинде сананган үзүкти таап кычыраар. Берген планла изложение бичигер.

1. Энезинин амтанду курсагы.

2. Энезинин эрчимдү ижи.

162. 4-чи јурукты ајыктап көрөлө, куучын тургузып бичигер. Башка-башка јарталгыштарла тузаланыгар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Кандый куучын-эрмектин бөлүгин јарталгыш деп айдар? Јарталгыш неменин кандый темдектерин көргүзип јат?

2. Эрмекте јарталгыштар кандый член болуп турар? Јарталгыш кубулткыштарла кубулар ба? Орус тилде кандый?

3. Эрмекте адалгыш та, јарталгыш та болуп турар сөстөрдү канайда танып ылгаштырар? Темдектеп беригер.

СОЛУМА.

12 §. Jүзүнниң солумалары.

163. Кычыраар. Карарта базылган сөстөргө сурак тургузаар.

Мен јилбүлү бичиктер кычырдым. Ол бичиктерди сен база кычыр. Кычырганыңды нөкөрине куучындап бер. Ол база јилбиркеп кычырар. Бис көп солун бичиктер кычырарыс. «Слердин кычырган бичиктереерди олор база кычырар» — деп, үчинчи «Б» класстың үредүчизи айтты.

Мен, сен, ол, бис, слер, олор деп сөстөр — јүзүнниң солумалары.

Солумалар кижини, немени адабай, ого уулап көргүзөр.

Солумалар — куучын-эрмектин бөлүктери.

Таблицаны кычыраар.

	1-кы јүзүн	2-чи јүзүн	3-чи јүзүн
Јаңыс тоо	мен	сен	ол
Көп тоо	бис	слер	олор

Озо баштап јаңыс тоодо турган, ононг көп тоодо турган јүзүнниң солумаларыла эрмектер сананып айдыгар.

164. Кычыраар. Солумаларды таап, јүзүнниң айдып беригер.

Сен — Советский Союзтын гражданини, ишкүчиле јаткандардын јаан билезиниң члени. Сени эбиреде — сениң нөкөрлөринг, сениң најыларың.

Олор сени тооп јүргенде, сениң сагыжыңа да јакшы. Анайдаарда, сен де олорды тооп јүрөр учурлу.

165. Бичигер. Солумалардын алдыла чийү тартыгар. Олордын жүзүнн ле тоозын айдып беригер.

Кичинек Карабашты Ваня деп агазы алып, ойнодып турды. Ол бойы да кичинек болгон. Олордын энези сары тангла ишке барып жадала, онын кара чачын эрке сыймап айдатан: «Сен эмди жаанап калган. Айлы-журтыңды кичееп, Карабашты алып отыр. А мен айла келерим. Слерди амтанду көчөлө азыраарым».

166. Сурактардын ордына солумалар тургузып кычыраар.

(Кем?) кўскиде өркөлөп жадым. (Кемнин?) нөкөрлөрим база өркөлөп жат. Адам (кемге?) бойынын кынду бычагын берген. Адам (кемди?) өркө сойорго үредип салган. Өркөлөп (кемле?) кожо акам база жүрүп жат. (Кемде?) өркөлөр керегинде бичик бар. Ол бичикти нөкөрим (кемнен?) алып кычырып жат.

Сурактардын ордына тургускан солумаларды чыгара бичип алыгар.

167. Сурактарга каруу берип, солумаларды кубултып, эрмектерди бичигер. Сурактарын бичибегер.

(Кемнин?) Бис... кавалеристтерди өштүлөр жеңип болбос. (Кемпин?) Олор... курч үлдүлери октонг өткүн сыгырыжат. Атту гвардеецтер салкыннан түргөн учуртат. (Кемге?) Олор... үлдүни заводтордо ишмекчилер жазаган. Аттарды де-зе колхозтордо өскүргөн.

Өштүлөр (кемнен?) олор... сагыш жок качат.

Солумалардын алдыла чийү тартыгар.

|| **Жүзүнннн** солумалары, адалгыштар чылап, кубулткыштарла кубулып жат.

Т.	кем?	мен	бис
Э.	кемнен?	менин	бистин
Б.	кемге?	меге	биске
К.	кемди?	мени	бисти
Ө.	кемле?	мениле	бисле
Ј.	кемде?	менде	бисте
Ч.	кемнен?	менен	бистен

2-чи ле 3-чи жүзүнннн солумаларын кубулткыштарла кубултып айдыгар.

172. Адалгыштарды, јарталгыштарды ла солумаларды таап беригер. Олорго сурактар тургузаар.

Эмилчи ыраак Кореядан чечектердин үренин алган. Оны письмо ажыра таныжып алган Кэ-Мин деп үүрези ийген. Ол Эмилчиге мынайда бичиген: «Бу чечектер сүреен суузанкай, олорго ару кей ле јаркынду күн керек».

Үренди алала, Эмилчи сүреен сүүнген. Чечектерди ол көзнөктин алдында өскүрди.

А. Ередеевтин бичигенинен.

Бичип алыгар. Адалгыштардын үстине а, јарталгыштардын үстине ј, солумалардын үстине с буквалар тургузаар.

173. Солумаларга сурактар тургузып, кычыраар. Олор кандый жүзүнде, кандый тоодо туруп јат, јартагар.

Карган пенсионер Евдокия Ивановна јаткан. Ол магазиннен аш-курсак та садып аларга барып болбой барган. Октябрат Миша ого келип, айыл ижине болужып туратан. Ол туранын ичин јуунадып, магазиннен аш-курсак садып экелетен, карганакка газет, бичик кычырып туратан.

Јайгы каникулда Мишага пионерский лагерьге барарга путёвка бергендер. Миша айылдаш Света деп кызычакка барган.

«Мен јанганча, сен карганакка болужып тур» — деп, Миша оны сураган. Света кыйышпаган. Миша атанар күн ол Евдокия Ивановнага келип, айыл ижинде болушкан.

Ю. Ермолаев.

Таныш орфограммаларды таап, бичилер ээжизин јартагар.

174. Бичип алыгар. Баштаачы ла айдылаачынын алдыла чийү тартыгар.

Јакшы шофёр машиназын кичееп јат. Ол частътарын сүрткүштеп турат. Машиназы ремонт јогынан узак жүрет.

Адалгыштан өскө база кандый сөстөр баштаачы болот, айдып беригер.

175. 1-кы, 2-чи, 3-чи жүзүннiн жаңыс тооның ла көп тооның солумаларын адап беригер. Олор эрмектин баштаачызы болгодый эдип, эрмектер тургузаар.

176. Солумаларды колбошкон сөстөриле кожо кычырып, сурагын, жүзүннiн ле тоозын айдып береер.

УУЛЧАКТЫҢ АМАДУЗЫ.

Аржанның айлы аэродромның јанында. Самолёттордың учужын ол күнүн сайын көрөт. Бистин лётчиктер — жалтанбас ла турумкай коручылар. Олор Төрөлин кейде корулап јат. Аржан база лётчик болорго амадайт. Је ого эмди де көп үренер керек.

Куучынды 1-кы жүзүннeн эдип кубултала, көчүрип бичигер.

Көргүзү: *Менин айлым аэродромның јанында...*

177. Сөстөргө жүзүннiн солумаларын кожуп кубултала, бичип алыгар.

Көргүзү: *менин ижим, ...*

иш, куш, базыт, көс, кулак, јөп.

178. Куучын-эрмектин бөлүктеринин темдектерин таблицага бичигер.

Куучын-эрмектин бөлүги	Нени темдектеп јат	Кубулары	Сурактары
Адалгыш Јарталгыш Солума			

Сурактар ла јакылталар.

1. 1-кы, 2-чи, 3-чи жүзүннiн солумаларыла сөсколбулар айдып беригер.

2. Жүзүннiн солумалары кемге эмезе неге уулап көргүзип јат?

3. Жүзүннiн солумалары адалгыштарла түңейи незинде?

ГЛАГОЛ.

13 §. Текши јетирӯ (катап көрөри).

179. Кычыраар. Глаголдорго сурак тургузаар.

1. Баатыр улус кой-малды
Жайы-кыжы кабырат.
Чөлдиг кату бүдүмин
Жымжак эдип кубултат.

В. Качканаков.

2. Жааш жаап токтоды,
Күн сүүнип каткырды.
Жүзүн өңдү солонгы
Сууга бажын энилтти.

К. Тепуков.

3. Жүк ле тандак кызар келзе,
Соок сууга јунуиып аларым.
Жүгүрүк адыма минип ийеле,
Жүткиген јериме учурта берерим.

Б. Кортин.

Глаголдорды чыгара бичип алыгар.

Кандый куучын-эрмектин бөлүгин глагол деп айдар?

Глагол кандый сурактарга каруу берет?

180. Кычыраар. Кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын таап айдыгар.

Каникул туку качан өдүп калды. Каникулда мен амырабадым. Мен бистин класстын балдарын айылдары чук турганы аайынча бөлүктөргө бөлип, маргаанду ойындар өткүргөм.

Чекурашева Тана журттын алтыгы учында јадып јат. Онын учун ого андагы айылдардын бала-барказы келишкен. Тана оморды башкарып, јүзүн-јүүр ойындар өткүрген. Ол ойынды тошто өткүрерин анчада ла сүүйт. Кезик балдар чанактуу, кезиги конёкту јынылайт. Уулчактар дезе хоккей ойноор.

Т. Ш и н ж и н.

Глагол эрмекте кандый член болуп јат?

14 §. Глаголдын өйлөри.

181. Кычыраар. Глаголдорго сурактар тургузаар. Омор кандый өйдө болгон действиени көргүзет?

1. «Авроранын» пушказы
Јаны өйди јарлады.
Кышкы өргөөни аларга
Кыйгы-кышкы чөйилди.
2. Петроградтын үстиле
«Интернационал» јайылат.
Башчы Ленин Смольныйда
Декларация кычырат.
Элбек Россияла солунды
Эзиннен түрген учуртат.

Л. Кокышев.

3. Кожоным күндий күйер, куштый учар.
Ол јуучылдарла кожо тартышка барар.

М. Д ж а л и л ь.

Бичип алыгар. Баштаачы ла айдылаачынын алдыла чийү тартыгар.
Глагол эрмекте кандый член болуп туру?

Глаголдо үч өй бар: тургуза, өткөн, келер.
Тургуза өйдө глагол нени эдип јат? эмезе канай-
ып јат? деп суракка каруу берет.
Өткөн өйдө нени этти? эмезе канайтты? деп су-
ракка каруу берет.
Келер өйдө нени эдер? эмезе канайдар? деп сурак-
ка каруу берет.

Тургуза ۆйдө тегин де глаголдор (*туру, отыры, бат, ойнот*), колболу да глаголдор турар: (*бичип јат, кۆрүп туру, келип јүрөт*).

185. Кычыраар. Глаголдор кандый 6йд6? Кандый кожулталу?

1. Биске ырыс берген башчыга
Быйан сөзин эл-јон айдат.
2. Тенериде булуттар
Ары-бери өткүлейт..
Эдил үндү кушкаштар
Эртен-энир эткилейт.
3. Јаланда калганчы кар кайылат,
Јылу туман јерден көдүрилет.
Күн јылу чогыла јарыйт,
Колхозтор јалангы чечектейт.

186. Кычыраар. Глаголдордун ойун айдып беригер.

Баарчыктар балдарын учарга үрөткөн. Ада-энелери агашта чыйкылдашып отырдылар. Баштап тарыйын баарчыктын балдары уядаң чыгара учарга тидинбей тургандар. Онон энг ле жалтанбас бир балазы ада-энезине удура учуп чыкты. Учуп ла чыккан балазына ада-энези сыйга чойлошкон берер.

Уйдаа сырагай ла кичинек балазы артар. Ол ачынчылу чыйкылдап турар. Учунда ол до уйазынан учуп чыгат.

Кажы ла эрмектин глаголдорын тургуза 6йд6 тургузып бичигер.

187. Үлгерди кычырып, глаголдорын јартагар.

Өткүн үндү шулмус
 кулундар
 Куйругын көдүрип,
 сүүнчилү мантажат.
 Сууда, көлдө табыжы
 серибей,
 Суугуштар ла кастар учат.
 Сүүнчилү кыстар
 кийис айылдың

Устин чүмдеп, бөркеп
каткырыжат...
Элбек чөлгө жылу жай келген,
Чанкыр ыштар
чөлдө жайылат.

А б а й.

Кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын чыгара бичигер.
Глаголдын ойин үстине бир буквала бичип көргүзеер.

188. Скобкадагы глаголдорын тургуза өйдө тургузып бичигер.

АПТЕКА.

Аптека — эм садар жер. Эмчи оору кижиге керектү эмнин рецепттин бичип (бер). Эмди улус рецептле аптекадан садып (ал).

Аптекада рецепт жогынан да садып алар эмдер бар. Аптекада ару-чек болорына керектү немелер база (садыл): самын, тарак, тиш арчыыр порошок, щетка, бинт.

Орус тилден кирген адалгыштарды көргүзип, ологро кандый кожулталар кожулганын жарталар.

Өткөн өй.

189. Өткөн жайда сен нени эттин, 5—6 эрмек тургузып, куучындап бер. Глаголдоры өткөн өйди көргүссин.

190. Кычыраар. Өткөн өйдин глаголдорын көргүзип беригер.

1. Жаркынду жүрүмди Ленин берген.
Онын жаркыны жүрегис жарыдат.
Ырысту жолго Ленин экелген.
Ынаарлу тууларда жүрүмис чечектейт.

Б. Туйменов.

2. Жаш кайыннын бажынан
Жалтыраган тамчы түшти.
Коркыраган суучакка
Кожуларга ол келди.

И. Федосеев.

3. Алтайдын жараш чечеги
Кўнге жайым жайылды.
Айландыра агажы
Чачакталып жаранды.

А. Саруева.

Бичип алыгар. Өткөн өйдин кожулталарынын алдыла чийү тартыгар.

Өткөн өйдө глаголдор **-ган, -ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн** эмезе **-ды, -ди, -ты, -ти** деп кожулталар алынып жат.

191. Кычыраар. Өткөн өйдин глаголдорын кожулталарынан танып айдыгар.

УНДЫЛБАС КҮН.

Бүгүн Манайды анчы Тымый эрте ойгосты.

Манай Тымыйга эртен тура эликтер барып агыртып берер болгон. Ол качан да андап жүрбеген.

Тымыйдый анчы кижиге эликтер агыртып берерине ол тынзынып, эмди уйкузын таштап, тура жүгүрди.

Бүгүн түнде баштапкы ла кар жааган. Жаландар, кырлар ак карга бастырып, жангы ару кийим кийип алгандый жаттылар.

Манай турадан чыгып ла келерде, карга көстөри кылбыгып, жүзине, колдоруна соок ару кей табарды. Таң там ла жарып, адып келетти. Тымыйдын жаан алтамдарынан артпаска, Мапай чырмайып, жылжырык карга тайкылып, албаданып браатты.

М. Солонов.

Унгүр туйуктан башталган кожулталар **кандый** табышка токтогон глаголдорго кожулып жат? Тунгак туйуктан башталганы **кандый** глаголдорго кожулат, айдып беригер.

База катап кычырып **алала**, изложение бичигер.

192. Скобкада берилген кожулталардын керектүзүн кожуп, эрмектерди бичигер.

САҢЫСКАН.

Бир катап анчы койондорды сүрүжерде, ийттери жангыс жерге жуулыжып кел (**-ди, -ти**). Койон кенетийин жердин алдына кире бергендий бол (**-ты, -ды**). Бу ла өйдө кайда да туура-

зында сагыскан чаркырай бер (-ти, -ди). Анчы сагыскан жаар бас (-ты, -ды). Бу керек кышкыда, ончо койондор кажайа берген тужында бол (-кон, -гон), је кар ончозы кайыла-ла, јердеги ак немелер ыраактан иле көрүнип тур (-кан, -ган). Сагыскан чаркырап отырган агаштын төзи жаар анчы көрөр болзо: ак койон жажыл јенестин үстинде јат (-ты, -ды). Сагыскан кижиге койонды көргүзип бер (-кен, -ген).

Кандый кожулталар кошканыгарды јартап беригер.

Келер өй.

193. Кычыраар. Глаголдын өйлөрүн айдып беригер.

- I. Јараш јас удабас келер,
Јажыл тонын јабынар.
Қыра ижин колхозчылар
Қыска өйгө бүдүрер.
- II. Қөө чөлдөрдө каналдар казарыс,
Көбөннөң бийик түжүм аларыс...
- III. Удабас, уулым, чыдаарың,
Ийделу баатыр болорың,
Эр кемине једеринг,
Эркин баатыр болорың.

III. Шатинов.

Келер јайда кем нени эдер, кыскарта куучындап беригер. Глаголдорын келер өйгө тургузаар.

Келер өйдө глаголдор -ар, -ер, -ор, -өр, -ыр, -ир деп кожулталар алынып јат: казар, келер, конор, көрөр, корыыр, кериир.

194. Берилген глаголдорды келер өйгө тургузып, бичигер. Тунгак туйук үнгүр эжерине көчөр ээжини эске алынып иштегер.

Санан, болуш, үрен, кожондо, өс, калы, ји.

195. Кычыраар. Келер өйдин глаголдорын ылгагар: тазылын, кожултазын көргүзип, чын бичилерин јартагар.

СУМЕЛУ КОЙОН.

Койон кандый да тындуга умзанбас, ол казыр ан эмес! Койон түрген мантап билбейтен болзо, оны жүзүн-башка ка-

3. Алтайдын жараш чечеги
Күнге жайым жайылды.
Айландыра агажы
Чачакталып жаранды.

А. Саруева.

Бичип алыгар. Өткөн өйдүн кожулталарынын алдыла чийү тартыгар.

Өткөн өйдө глаголдор *-ган, -ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн* эмезе *-ды, -ди, -ты, -ти* деп кожулталар алынып жат.

191. Кычыраар. Өткөн өйдүн глаголдорун кожулталарынан танып айдыгар.

УНДЫЛБАС КҮН.

Бүгүн Манайды анчы Тымый эрте ойгосты.

Манай Тымыйга эртен тура эликтер барып агыртып берер болгон. Ол качан да андап жүрбеген.

Тымыйдый анчы кижиге эликтер агыртып берерине ол тынзынып, эмди уйкузын таштап, тура жүгүрди.

Бүгүн түнде баштапкы ла кар жааган. Жаландар, кырлар ак карга бастырып, жаңы ару кийим кийип алгандый жаттылар.

Манай турадан чыгып ла келерде, карга көстөри кылбыгып, жүзине, колдоруна соок ару кей табарды. Тан там ла жарып, адып келетти. Тымыйдын жаан алтамдарынан артпаска, Мапай чырмайып, жылжырык карга тайкылып, албаданып браатты.

М. Солонов.

Унгүр туйуктан башталган кожулталар кандый табышка токтогон глаголдорго кожулуп жат? Тунгак туйуктан башталганы кандый глаголдорго кожулат, айдып беригер.

База катап кычырып алала, изложение бичигер.

192. Скобкада берилген кожулталардын керектүзүн кожуп, эрмектерди бичигер.

САҢЫСКАН.

Бир катап анчы койондорды сүрүжерде, ийттери жаңыс жерге жуулыжып кел (*-ди, -ти*). Койон кенетийин жердин алдына кире бергендий бол (*-ты, -ды*). Бу ла өйдө кайда да туура-

зында сагыскан чаркырай бер (-ти, -ди). Анчы сагыскан жаар бас (-ты, -ды). Бу керек кышкыда, ончо койондор кажайа берген тужында бол (-кон, -гон), је кар ончозы кайыла-ла, јердеги ак немелер ыраактан иле көрүнип тур (-кан, -ган). Сагыскан чаркырап отырган агаштын төзи жаар анчы көрөр болзо: ак койон жажыл јенестин үстинде јат (-ты, -ды). Сагыскан кижиге койонды көргүзип бер (-кен, -ген).

Кандый кожулталар кошконогарды јартап беригер.

Келер ой.

193. Кычыраар. Глаголдын ойлорин айдып беригер.

- I. Јараш јас удабас келер,
Јажыл тонын јабынар.
Қыра ижин колхозчылар
Қыска ойго бүдүрер.
- II. Көо чөлдөрдө каналдар казарыс,
Қөбөнгөн бийик түжүм аларыс...
- III. Удабас, уулым, чыдаарың,
Ийделү баатыр болорың,
Эр кемине једерин,
Эркин баатыр болорың.

Ш. Шатинов.

Келер јайда кем нени эдер, кыскарта куучындап беригер. Глаголдорын келер ойго тургузаар.

Келер ойдө глаголдор -ар, -ер, -ор, -өр, -ыр, -ир деп кожулталар алынып јат: казар, келер, конор, көрөр, корыыр, кериир.

194. Берилген глаголдорды келер ойго тургузып, бичигер. Тунгак туйук үнгүр эжерине көчөр ээжини эске алынып иштегер.

Санан, болуш, үрен, кожондо, ос, калы, ји.

195. Кычыраар. Келер ойдин глаголдорын ылгагар: тазылын, кожულтазын көргүзип, чын бичилерин јартагар.

СУМЕЛУ КОЙОН.

Койон кандый да тындуга умзанбас, ол казыр ан эмес! Койон түрген мантап билбейтен болзо, оны жүзүн-башка ка-

зыр андар кажы жерде бастыразын кырып салар эди... Өштүдөн качып мантаар тужында койон сүмеленип барып жадар. Ол ийттен качып бараткан болзо, кайра көрүп, кенетийин жолунан чыгара ырада калыйла, кыймык жоктон жерге жаба жада берер. Оны сүрүжип брааткан ийт жанынан өдө лө конзо, ол жолуна ойто кийдире калыйла, кайра мантап барар. Ого мекелеткен ийт тегин жерге күчин чыгарып, мантап жүрер.

Келер ойдин кожултазын тазылынан чийүчөккө бөлип, глаголдорды чыгара бичигер.

196. Берилген сөстөргө шүүлте аайынча кожулталар кожуп, эрмектер бичигер. Глаголдорун келер өйдө тургузаар.

Жас, кел, суучак, ак, шоркыра.
Кушкаш, изү, учуп кел, жер, жаза, уйа, сал, жымыртка.
Колхозчы, сүр, кыра, чач, аш.
Балдар, одо, кыра, от өлөң.
Жайгыда, тарт, омор, бугул.

197. Глаголдорды келер өйгө тургузып, үлгерлерди бичигер.

1. Ишмекчи класс печкеге
Таш көмүр таштап бер...
Бронепоезд токтобой,
Социализмге жет...

Л. Кокышев.

2. Удабай ла Алтайыста куштар кожондо...
Кобыларды төмөн суучактар жарыж...
Коктаман чечектер жаска сүүниж...
Кок суркурап, койлор мантаж...

Б. Суркашев.

198. Кычыраар. Глаголдордун ойин ле тоозын айдып беригер.

СЕМИСТЕН СЕМИС НЕМЕ НЕ?

Жерге кижи аш салар. Аш бышса, кижи оноң жүзүн-жүүр курсак белетеер. Жерден өлөң дө өзүп жадар. Мал оны отоп,

семирип турар. Уй-мал сүттенип жадар. Сүттен сарју, курут, быштак эдип јат. Ол кижиге ток курсак болор. Айдарда, јерден бай, јерден семис неме јок болбой.

А. Ередеевтин бичигенинен.

Караткан глаголдорын тургуза ڊйгѳ тургузып, бичип алыгар.

15 §. Глаголдор јүзүндерле кубулары.

Тургуза, ڊткѳн, келер ڊйдѳ турган глаголдор јүзүндерле кубулып јат.

Глаголдын јүзүндери үч: 1-кы, 2-чи, 3-чи.

Глаголдо эки тоо бар: јангыс ла кѳп тоо.

Таблицаны кычыраар. Мен, сен, ол; бис, слер, олор деп сѳстѳр кандый куучын-эрмектин бѳлүктери?

Тургуза ڊй.

Јангыс тоо	Кѳп тоо
1-кы ј. <i>мен барып јадым,</i> <i>јүредим</i>	<i>бис барып јадыбыс (јадыс),</i> <i>јүредис</i>
2-чи ј. <i>сен барып јадын,</i> <i>јүредиң</i>	<i>слер барып јадыгар (јадаар),</i> <i>јүредиґер</i>
3-чи ј. <i>ол барып јат,</i> <i>јүрет</i>	<i>олор барып јат (јадылар),</i> <i>јүрет (јүредилер)</i>

Јүзүннин кожулталарын кѳргүзеер. 3-чи јүзүннин кожултазы бар ба?

199. Уренип јат, барат деп глаголдорды, ڊрѳги таблицага тузала-нып, јүзүндерле кубултыгар.

200. Улгерди кычыраар. Тургуза ڊйдин глаголдорынын јүзүндерин ле тоозын айдып беригер.

КЕРЕ ТҮЖИНЕ.

Кере түжине
Бис јалаңда —
Энемле кожо

Огород ижинде.
Мен одойдым
От ڊлѳгди,

Жула тартадым
 Ачу баргааны.
 Одоп жууй тудадым,

Жууй тудала,
 Ырада чачадым.

С. Манитов.

Тургуза ойдин глаголдорын чыгара бичип, жүзүндерин көргүзөөр.

201. Улгерди кычырып, глаголдорын ылгагар.

Ару кейге агаш элбирейт,
 Амыр көлдө аңыр жүзет.
 Ак башту тайгалар эбире
 Алтын чечек амыр өзөт.
 Калык-жондор, нак болыгар,
 Бой-бойыгар килеш жүреер.
 Токым алды — аргымактар,
 Тондор алды — улу эрлер!

С. Сарыг-Оол.

202. Таблицаны кычыраар. Өткөн ойдин кожулталарын ла жүзүннин кожулталарын көргүзип беригер.

Өткөн ой.

Жаңыс тоо	Көп тоо
1-кы j. мен кычырганым бичидим	бис кычырганыбыс бичидибис
2-чи j. сен кычырганың бичидиң	слер кычырганыгар бичидигер
3-чи j. ол кычырган бичиди	олор кычырган(дар) бичидилер

Тургуза ойдин таблицазыла түндөгөр.

|| Откөн ойдин глаголдоры, тургуза ойдин глаголдоры
 чылап ок, жүзүндерле кубулып јат.

203. Кычыраар. Өткөн өйдин глаголдорун таап, жүзүндерин ле тоо-зын айдып беригер.

...Келер өйгө сүүнип,
 Өткөн өйди үйдежип,
 Көп немени мен көрдим,
 Көп санаалар санандым.
 ...Бистинг туулар чечеги —
 Пионерлер кожонун тындадым.
 Б. У качин.

204. Кычыраар. Өткөн өйдин кожунталарынын чын бичилерин жартап береер.

1. Владимир Ильичле мен Надежда Константиновна Крупская ажыра танышкам. Бис экилебис воскресный школ-дын үредүчилери болгонус.

Е. Д. Стасованын эске алынганынан.

2. Түрген-түрген эжинип, Айдар алдында браатты. Лё-ня — оны ээчий. Жаратка жуук артты, же Лёня сүреен арыды. Амырап аларга ол белине андана сокты. Айдар ого кайра эжинип келеле, сакып алды. Амырап алала, жаратка једип келди.

2-чи бөлүгүн база катап кычыраар.

Глаголдын 3-чи жүзүнүн 1-кы жүзүнле солып бичигер.

205. 2—3 герой-пионерлердин ады-жолун бичигер.

Олордын бир-бирүзи керегинде нени билереерди айдып беригер. Куучын бичип алыгар.

206. Таблицаны кычыраар.

Келер өй.

Жаңыс тоо	Көп тоо
1-кы ј. <i>мен бичиirim</i>	<i>бис бичиирис</i>
2-чи ј. <i>сен бичииринг</i>	<i>слер бичииригер</i>
3-чи ј. <i>ол бичиир</i>	<i>олор бичиир(лер)</i>

Өткөн өйдин таблицазыла түндөгөр.

Келер өйдин глаголы жүзүндерле канайда кубулып јат?

207. Кычырар, үренер деп келер ойдин глаголдорын жүзүндерле кубултып бичигер.

Келер ойдин глаголдоры жүзүндерле тургуза ла өткөн ойдин глаголдорыла түнөй кубулып жат.

208. Кычыраар. Келер ойдин глаголдоры кандый жүзүнде, кандый тоодо туруп жат, айдып беригер.

Адым менин Чертишке,
Мөшкө чыгып билерим.
Чертин-чертин Чертишке,
Кузук чертип билерим.
Тырмагым менин курчтан-курч,
Тийишсен, жара тартарым.
Түн кирзе, керек пе,
Түнөй ле жана берерим!

А. Ередеев.

Келер ойдин глаголдорын чыгара бичигер. Жүзүнниң кожулталарынын алдыла чийү тартып салыгар.

209. Глаголдорго сурак тургузып, ойин, жүзүнин ле тоозын жартагар.

1. «Жакшы ба, кару эжем! Бичиген письмогорды мен алдым, коркышту сүүндим. Мен удабас жанарым, кой ижине болужарым. Экү атка минип, кожо кой кабырарыс. Слер, эје, бойыгардын керегегерге де жүреригер. Койлорды мен көрөрим...»

Бичип алала, жүзүнниң кожултазын темдектеп салыгар.

210. Таблицала тузаланып, кожулталарга келиштире глаголдор талдап алала, кубултып береер.

Жүзүндердин кожулталары.

Жаңыс тоо	Көп тоо
1-кы j. -ым, -им, -м	-ыбыс(-ыс), -ис
2-чи j. -ың, -иң, -н	-ыгар(-аар), -игер
3-чи j. —	—

211. Кычыраар. Глаголдордын ойин, жүзүнин ле тоозын айдып беригер.

АГАШ АРАЗЫНДАГЫ ҚЫШҚЫ ЭҢИР.

Чап-чанкыр карда ан-куштын истери јадат. Тенери дезе шантып калган. Сары ай јайканып тургандый. Мōштин бұ-ринде кыру мызылдайт. Чочогойлу чибинин тōзине ан-куш-тар јуулды. Тийиндер ағаштан ағашка уламдап келдилер. Удабас ла он эки час болор. Соок-Таадак једип келер.

Јангы јылды слер канайда байрамдап јадыгар, куучындап беригер.

212. Таблица ла тузаланып, өс деп глаголды үч өйлө, жүзүндерле, тоолорло кубултып алыгар.

Јүзүн-дер	Тургуза өй		Өткөн өй		Келер өй	
	Јаңыс тоо	Көп тоо	Јаңыс тоо	Көп тоо	Јаңыс тоо	Көп тоо
1-кы	<i>мен...</i>	<i>бис...</i>	<i>мен...</i>	<i>бис...</i>	<i>мен...</i>	<i>бис...</i>
2-чи	<i>сен...</i>	<i>слер...</i>	<i>сен...</i>	<i>слер...</i>	<i>сен...</i>	<i>слер...</i>
3-чи	<i>ол...</i>	<i>олор...</i>	<i>ол...</i>	<i>олор...</i>	<i>ол...</i>	<i>олор...</i>

213. Эске үренген үлгерлерден тургуза, өткөн, келер өйдө турган глаголдор бар эрмектер темдектеп бичигер.

214. Глаголдорды бүдүмиле ылгагар. Олор кандый сөстөрдөн бүткен? Ол сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүги?

башта	кайла
темдекте	чайла
кошто	күндүле
манта	көктө
кожондо	чечкеле

Бичип алала, сөс бүдүрер кожулталарын темдегиле көргүзеер.

215. Адалгыштардан јангы глаголдор бүдүрип бичигер.

бије	аш	кош
јол	иш	көк
јар	оро	чечек
ый	суу	кору

216. Јуруктарды ајыктап көрөлө, ого куучын тургузып, айдыгар.
Куучыныгарды бажалыктайла, бичип алыгар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Глагол керегинде нени билеригер?
2. Глагол канайда кубулып јат?
3. Јүзүндердин кожулталарын айдып береле, темдектеп глагол кубултып беригер.
4. Эрмекти члендерине ылгагар.

Кырлардын ортозында кичинек город јажынып калган.

16 §. Кубулбас.

Кычыраар.

1. Мүркүт (кайда?) бийикте учат.
2. Бис лагерьде (качан?) јайгыда амырап јадыс.
3. Самолёт (канайда?) түрген учуп јат.

Түрген, бийикте, јайгыда деп сөстөр глаголды јартап, онын јерин, ойин, айалгазын көргүзип јат.

|| Кубулбас глаголды јартап, кайда? качан? канайда? деген сурактарга каруу берет.

217. Кычыраар. Кандый сѳстѳр кубулбай јат, ајару салаар.

Мен јакшы ўренип јадым.
Сен јакшы ўрендинг.
Ол јакшы ўренет.

Кубулбаска суракты кандый сѳстѳн тургузар?

|| Кубулбас — куучын-эрмектин кубулбай турган бѳлўги.

218. Кубулбастарды сурактар аайынча талдап бичигер.

Анда, мында, анайда, бўгўн, озо, јарт, ѳрѳ, чике, качан-
качан, канайда да, ол тушта, кайда-кайда, алдында, эмди,
јаантайын, коомой, былтыр, орой, узак, кенетийин, тын.

кайда?
анда

качан?
бўгўн

канайда?
анайда

**219. Кубулбастарды столбикле бичийле, коштой удурат учурлу сѳс-
тѳр бичигер.**

Тын, кѳп, јастыра, јабыста, јакшы, тўнде, тѳмѳн, орой.

Кезик кубулбастарла эрмек тургузып айдыгар.

**220. Кычыраар. Кубулбастарды таап, ологро сурак тургузаар. 3-чи
ўлгердин баштапкы эрмегин члендериле ылгап беригер.**

1. Арка ичинде серўўнин!
Тагдак ыраакта кажайат.
Кызыл бѳрўктў томыртка
Қарагайды токылдадат.
2. Қайкамчылу музыка
Кандый јараш угулат.
Тананын бижези
Балдарды кайкадат.
3. Јайгыда Тана Артекте
Амыран јўрген дешкилейт.
Украинский танецти
Ўренип алган дешкилейт..

Е. Стюарттын бичигенинен.

221. Кажы ла глаголго 2—3 кубулбас кожуп бичигер.

К ö р г ү з ү: *јакшы, тўрген, јарт кычырат.*

... үренет

... иштеп јат

... кожондойт

... ойнойт

... учуп јат

... чалып јат

222. Кычыраар. Кубулбастарга сурактар тургузаар. Олор нени көргүзип јат, айдып беригер.

Көлдү-Айрынын ичи — кызык јер. Эки кырдын ортозы-ла барган өзөк тапчы, капчал. Мында качан да соолбос кичинек көл туруп јат. Јайгыда, изү күндерде, серүүн энирди сакып алала, бу көлгө эликтер суу ичерге түжетен. Көлдин јаказына эптү манакай јазап алала, энирде элик кетежиپ отырарга сүрекей эптү. Көлди айландыра оогош талдар өзөт. Олор кышкыда койоннын јеми болот. Көлдин үсти бажында тас меес. Мында агаш өспөйт. Күскиде мында јажан өзөтөн. Ыс койлорысты бери экелип кабыратаныс.

И. Сабашкиннинг бичигениненг.

Сол јанына кубулбастарды глаголдорло кожо, он јанына јарталгыштарды адалгыштарла кожо бичигер.

*мында туруп јат
качан да соолбос*

.....

*кызык јер
тапчы, капчал өзөк*

.....

223. Кычыраар. Карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктери, айдыгар.

1. Советский улус кайда ла иштегилеп јат. Олорды јерде ле кейде, сууда ла ээн чөлдөрдө көрөринг.

2. Бийикте шонкорлор кайып учат. Ыраакта мөңкү кырлар көрүнөт, анда чыйрак туристтердин изи артат.

К а й д а? деп суракка каруу берип турган кубулбастарды ла адалгыштарды көргүзү аайынча чыгара бичигер.

К а й д а?

*Кубулбас
кайда ла*

.....

*Адалгыш
јерде*

.....

224. Сөстөрдү кычыраар. Эки столбиктин карарткан сөстөрине сурак тургузып, түндөгөр.

јабыс жер
орой энгир
жеңил иш
жуук жер
омок үн

јабыс учты
орой келди
жеңил тынды
жуук басты
омок айтты

Түңей сөстөрдүн кажызы жарталгыш, кажызы кубулбас? Олорды канайда ылгаштырар? Кажы ла столбиктен сөстөр талдап, эрмектер тургузаар.

225. Куучын-эрмектин бөлүктөриле, эрмектин члендериле ылгап беригер.

Жиит трактористтер кыраны терең сүрүп жат. Олор иштен орой жанат.

226. Журукты көрүп, учурын куучындап берерге белетенип алыгар.

Сурактар ла якылталар.

1. Кандый куучын-эрмектин бөлүктөрүн билереер? Олор эрмекте кандый члендер болуп турат?

2. Адалгыштарды ла жарталгыштарды канайда ылгаштырар? Олордон глаголдорды канайда ылгаштырар? Сөстөр айдып жартагар.

3. Кандый солумалар билереер? Солума адалгыштан, жарталгыштан, глаголдон незиле башкаланат?

4. *Кожо, жетире, учун, кийинде* деп сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктөриле кожо туруп айдылар? Темдектеп береер.

5. Эрмекте глаголды кандый сөстөр жартап турат? Олор кандый куучын-эрмектин бөлүгү? Кубулбастар темдектеп айдыгар.

6. Кубулбасты өскө куучын-эрмектин бөлүктөрүнөн канайда ылгаштырат?

7. Эрмекте сөстөр бой-бойыла канайда колбожып жат?

8. Жарталгыш ла адалгыштан, адалгыш ла глаголдон кубулбас ла глаголдон турган сөскөлбүлөр тургузып айдыгар.

17 §. Эрмек.

(катап көрөри)

227. Токтой түжөр темдектерине аяру салып кычыраар.

Э-э, төрөл Алтайым, сенин жаражынды кандый сөслө айдатын? Бастыра бар үнимле жайым Алтайды мактайдым! Э-э, төрөл Алтайым, кандый сен ырысту!

П. Кучняк.

Бир кыйгылу ла бир суракту эрмек бичип алыгар.

Андый эрмектерди бойыгар кожуп бичигер.

228. Керектү темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.

Тайгада кандый куштар ла аңдар жок деер. Кузук чертетен таралдын көбизин барбак куйрукту тийиннин жаражын сен тайгада болдын ба анда кандый аң-куш көрдин.

Тургускан темдектерди үнлө көргүзүп, кычыраар.

229. Кажы ла эрмектин учын табала, точка тургузып, бичигер.

Тенери кенетийин бүркеле берди тын салкын сокты агаштар шуулажа берди жалкын жалт этти күкүрт күркүреди жаан жаңмыр жаады көзнөктүн шилдерин төмөн тамчылар агат агаштардан уур жалбрактар түжет.

Эрмектердин төс лө эченги члендерин көргүзеер.

18 §. Эрмектин укташ члендери.

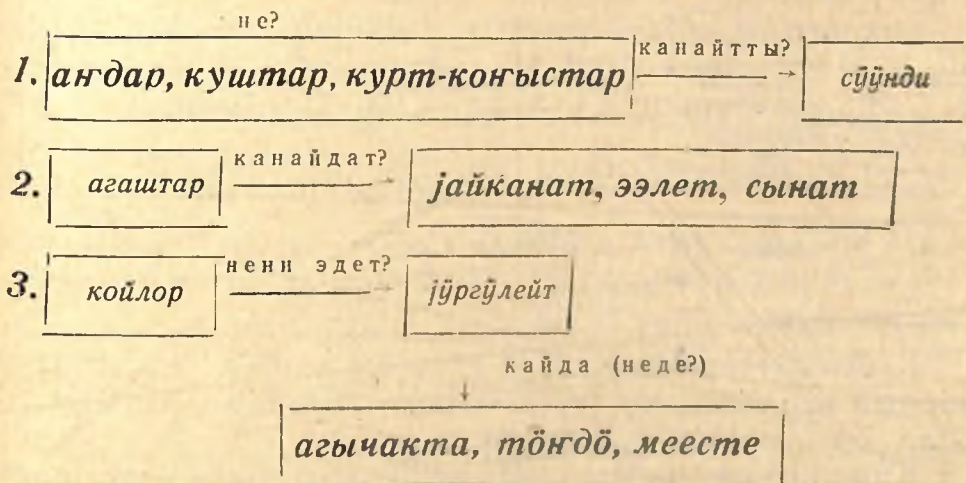
230. Тоолоп айдылган сөстөрдү үнлө көргүзүп кычыраар.

Аңдар, куштар, курт-конгыстар жылу жаска сүүнди.

Меестерде, төндөрдө, агычактарда койлор отоп жүргилейт. Жоткондо агаштар жайканат, ээлет, сынат.

Эрмектердин схемазын кычыраар.

Кажы ла схемада тоолоп айткан сөстөр кандый члендер?

Бир ле айдылаачыда канча-канча баштаачы эмезе бир ле баштаачыда канча-канча айдылаачы болор.

Эрмекте канча-канча эчени де члендер болор.

Эрмектин андый члендерин укташ деп айдар.

Укташ члендердин ортозына запятой тургузар.

231. Укташ члендерди үнле көргүзип кычыраар.

Анчылар агаш аразына кирерде, бүрүнкүйлей берген. Мында кыска сынду мөш, учкур башту чиби, бүри түжүп калган тыт агаштар учурайт. Жыгылган өлөн-баргаа, агаштын ла жыраанын жалбрактары кейге жүзүн-жараш жыдын жайат...

Мында тып-тымык. Айландыра турган туулар, эбире өс-көн агаштар үргүлөп калган немедий...

М. Качкышевтин бичигенинен.

Эрмектин кандый члендери укташ? Олорго суракты кандый сөс-төн тургузар?

232. Кажы ла эрмекте баштаачыга укташ айдылаачылар кожуп бичигер.

1. Анчыны сескен тийин кыймыктанбас, ...

2. Кышкы салкын сыгырат, ...

3. Жолдо көп машиналар күүлежет, ...

233. Эрмектерге укташ члендер кожуп бичигер. Укташ члендердин ортозына запятой тургузарын ундыбагар.

1. Койлор, ... меесте отойт. 2. Балдар меесте мангырлап, ... жүрет. 3. Кару ада-энебис бисти азыраган, ... 4. Бис алтайлап, ... жакшы куучындап билерис. 5. П. В. Кучияк, ... — алтай писательдер.

Кандый укташ члендер кошконогарды айдып беригер.

234. Кычыраар. Укташ члендерди көргүзип береер. Олордын ортозында кандый сөстөр турат, кандый учуралда запятой турбай жат? Ненин учун?

Кушкаштар уйазын койу жырааларда, жаан агаштарда, агаштын көңдөйинде жазап жат. Онын учун балдар агаштарды ла жырааларды корулаар учурлу.

Кышкыда ла жаскыда кушкаштарга курсакту тоскуурлар жазаар керек.

Куштардын уйазын буспагар. Кичү карындаштарыгар, сыйындарыгар, нөкөрлөригер оны база билип жүрзин.

|| Укташ члендерди *ла, ле, ло, лө* деп колбоочылар да колбоштырып турар.

|| Укташ члендерди колбоочылар колбоштырып турза, запятой тургузылбай жат: *Балдар түрген ле омок иштенет.*

235. Кычыраар. Укташ члендерди көргүзеер. Кезик укташ члендердин ортозында ненин учун запятой бар, кезигинде жок, жартап беригер.

1. 1941 жылда биске күчтү ле казыр өштү табарган. 2. Уур, коркышту жуу-согушта женү белен келбеди. 3. Бистин жуучылдар өштүлерди талайларда ла сууларда, кайалардын ла кырлардын ортозында женгендер.

Колбоочылу укташ члендерди чыгара бичип алыгар.

|| Колбоочылар база куучын-эрмектин бөлүги болор.

236. Кычыраар. Запятойлордын турганын жартап береер.

1. Колхозтын, совхозтын ашту жаландарында омок улус иштегилейт. 2. Ада-Төрөл учун жуу ойинде кырада, малда уй улус иштеген. Олор кыра сүр эн, аш үрендеген, мал кабырган.

3. Камду — жерде, сууда жүрер ан. 4. Улгерди тын, јарт эдип кычырар керек. 5. Шыркалаткан лётчик јакылтанын бүткенин, оштүни јоголтканын командирине јетирди.

Укташ члендерди колбоочыла колбоштырып бичигер.

Колбоочылу укташ члендердин ортозында запятой турар ба?

237. Укташ члендер кожуп, эрмектерди бичигер. Запятойлор эме-зе колбоочы тургузарын ундыбагар.

ТАЙГАДА.

Тайгада чиби өзүп јат. Ийне бүрлү агаштардын төзинде јенес өзөт. Тайгада кызылгат јакшы бүдет. Анда күртүк учуп жүрет. Айу база тайгада учурайт.

238. Сурактарга каруу берип, укташ члендү эрмектер тургузаар. Кезик укташ члендерди колбоочыла да колбоштырып бичигер.

1. Слердин колхоз (совхоз) кандый мал азырап јат?
2. Уредүчи слерди канайда кычырарга үредет?
3. Школдо слер нени эдип јадыгар?
4. Бистин ороондо кандый укту албаты бар?
5. Слердин жерде кандый профессиялу улус бар?

239. Кажы ла јолдо берилген сөстөрлө укташ члендү эрмектер тургузып бичигер. Керектү запятойлорды ла колбоочыларды база тургузаар.

уйлар, јажанга, јаскыда, койлор, ла, чыгат
колхозто, бар, трактор, машина, кош, тартар
тунгак, туйук, ла, ылгаштыр, табыштарды, үнгүр, туйук
баштаачы, төс, ла, айдылаачы, болор, члендер

240. Кычыраар. Укташ члендерди көргүзеер. Олордын кезиги не-нин учун запятойло бөлинбей јат?

1. Майма аймакта јилектү агаштар өскүрер ле јыраалар өскүрер совхоз бар. Јилектү агаштардан өскө, совхоз сүтте-нир ле эттенир уйлар өскүрип јат.

2. Тайга-тапту жерде шофёрлор, јорыкчылар ајарыгкай болорго кичесендилер.

Бичигер. Таныш орфограммалардын алдыла чийүчөк тартыгар.

241. Божодылган букваларды кожуп, эрмектерди бичигер. Кошкон букваларды ла токтой тўжер темдектерди јартагар.

1. Куштар уйазын агаш..а, јыр..да ла таш..арда тартат.
2. Колхоз..ор ло совхоз..ор кукурузадан ла кўнкузуктан силос белетеер планды ажыра бўдўрдилер. 3. Удабас Баштапкы май..ын байрамы. Демонстрация..а улус маанылар, плакаттар, портреттер ле чечектер тудунып базар.

Баштапкы эрмекти члендерине ылгагар.

242. «Ар-бўткенди ўренери» деп учебниктен колбоочылу ла колбоочызы јок укташ члендў эрмектер талдап бичигер. Укташ члендерин ле токтой тўжер темдектерин јартагар.

243. Слердин јерде кандый чечектер бзўп јат, куучындап береер. Чечектин аттарын, ўгин, бўдўмин укташ члендў эрмектерле тузаланып айдыгар.

244. Кычыраар. Карарткан сўстўрди куучын-эрмектин бўлўгиле ылгагар.

Тышкары кардын суучактары шылыражып агат. Кырдын кўнет келтегейи карантылап калган. Антон удабас јети класс-ты божодор. Ол энезине ле колхозко болужар.

Эр улус ончозы јууда. Уй улуска кўч. Олор јаланда, аркада иштегилейт. Јаскы кыра ижи башталды. Уулчактар сары тағнанг ала энирге јетире јаланда. Олор кыра сўрет, аш ўрендейт.

Башталды, ўрендейт, болужар деп глаголдордын тазылын ла кожулталарын кўргўзип бичигер.

245. Кажы ла номердин сўстўрин колбоштырып, укташ члендў эрмектер тургузып бичигер.

1. Тымык, сууда, агаштар, ла, јостын, такпайлар, сыныктары, кайкалап турды.

2. газет, кычырып јадылар, балдар, амыраар ўйдў, бичик, журнал.

3. стадиондо, ойнойт, улус, жарыжат.

4. байрам, күн, кызыл, учат, ак, кейде, сары, шарлар, көк.

Көргүзү: *Тымык сууда агаштар, такпайлар ла жостын сыныктары кайкалап турды.*

246. Садта эмезе огородто иштегени керегинде башка-башка укташ члендү эрмектер тургузып бичигер. Бир эрмегин члендери-ле ылгагар.

247. 5-чи журукты аяктап көрөлө, куучындап беригер.

«Жаскы иш» эмезе «Байрам алдындагы воскресник» деп бажалыкту куучын бичигер. Озо 3—4 суракту план тургузып алыгар.

248. Кычырып алала, куучындап беригер.

КАНАТТУ НАЖЫЛАР.

Арткан-калган карды күн жип ийди. Жалаңдарла, жолдор-ло суучактар шоркырап акты. Жаш өлөң көгөрип чыкты.

Канадына жас кымып,
Кара баарчык жан келди.
Эрий берген жер тымып,
Эткенине жажарды.

Школдын балдарында байрам. Олор жаскы айылчылар-ды уткыды.

Балдар агаштарга турачактар илди. Анда баарчыктар уйа тартар. Балдар канатту нажыларына үлгер учурлады.

Узун жайдын ичинде
Уйа тартсаң жеристе.
Ажыска шорлу курт-конгыс
Азыгын болзын, нажыбыс.

249. «Жас» деп темага учурлалган куучындарды ла үлгерлерди эске алынып, сочинение бичигер.

Сурактар ла жакылталар.

1. Укташ члендер керегинде нени билереер, айдып беригер. Укташ члендү эрмектерди кандый үнле айдарын көргүзип беригер.

2. Укташ члендү эрмектерде качан запятой турар, качан турбас? Темдектеп береер.

3. Слер билер куучын-эрмектин бөлүктөрүн тоолоп беригер. Уланты ла колбоочы темдектеп айдыгар.

19 §. Жыл туркунына үренгенин катап көрөри.

Сөстин бүдүми

1. Сөстин кандый бөлүгүн тазыл деп айдар? Тазылы бир сөстөр темдектеп береер.

2. Сөстө тазылдан өскө база кандый бөлүктөр бар?

3. Сөс кубултар ла сөс бүдүрер кожулталар не керектү? Олорды канайда ылгаштырар?

250. Сөстөрдin бүдүмин ылгагар.

Бичиктерде, тура, кожончыларга, агаш, үренер, үренген, үренчикке, менин, балыктадылар.

Көргүзү:

Тазылы	Кожулталары		
<i>бичи тура</i>	<i>к —</i>	<i>тер —</i>	<i>де —</i>

251. Берилген сөстөрдi көргүзү аайынча ылгап бичигер.

Талай, талайчылар, эмик, энирги, жуунга, чолмонды, чолмонду, жуундар, жылкычыга, жерлерди, жер, жерге, жерлү, оок, оокто, ооктоды.

1. Жүк ле тазылдан турган сөстөр: *талай*,...

2. Тазыл ла бир кожулталу: *жуунга*,...

3. Тазыл ла эки-үч кожулталу: *талайчылар*,...

252. Тазылы бир сөстөрдi талдап, столбикле бичигер. Тазылдарын темдегиле көргүзеер. Тазылы бир сөстөрдi база канайда адап јат?

кожулта, төс, коштон, жер, көс, жерлү, көстөөчи, көстү, төзөгө, көзинче, төстү, көстөп, кожор, жерлик, жерлеечи.

253. Кычырып, карарткан сѳстѳрдин бѳдѳмин ле чын бичилерин јартагар.

КЫМЫС.

Кымысты беенин сѳдинен ачыдып эдер. Кымыс — су-ка-дыктын суузыны. Ол улусты сугарат, кѳч берет. Изѳде кымыс-ту флягаларды соок јерге эмезе сууга тургузып јат. Соок, кычкыл кымысты суузынга ичерге макалу эмей.

Карарткан сѳстѳрдин тазылын ла кожулталарын керектѳ темдектериле кѳргѳзип, чыгара бичигер.

Кѳргѳзѳ: *кымыс* ТЫ,...

254. Кычырып, колболу сѳстѳрди таап, чын бичилерин јартагар.

ЧУИДЫН СУУЗЫ.

Чуйдын суузы Боро-Тал ла Јѳс-Тыт деген эки суунын белтиринен агып чыккан. Ол чакпынду, тѳрген агынду суу. Чуйдын суузын јакалай куба-сары чѳл јадат. Чѳлдѳ кату кулузын ѳзѳт.

Айландыра кѳп тѳнѳзѳктѳр кѳрѳнет. Бу јерлер — тарбаганнын турлузы. Олордын ичеендери јердин алдыла ѳткѳш-телип калган. Қириш-чыгыш эжиктерин бачым таппазын.

Чуйдын суузы керегинде айдылган бѳлѳгин таап, башка кычырып береер.

Сууны айландыра јаткан јер керегинде айдылган бѳлѳгин таап, база кычырыгар.

255. Кычырып, колболу сѳстѳрди кѳргѳзеер. Олордын чын бичилерине ајару салыгар.

Быркырууш эне чечектин бажы торт ло кѳбѳндий кажайган. Ак парашютту эрке уулдары эптѳ-јѳптѳ, бойлары јеп-јенгил, ар-шулмус.

Бир катап быркырууш чечек уулдарына мынайда айтты: — Балдарым, јер-алтайыгарга таркап барыгар. Слерге кѳп најылар да туштаар.

Энези бажын кекип ле ийерде, ак парашютту карындаш-тар ээчий-деечий учуп баргылады. Је олордын эң кичинеги дезе энезинен айрылбай, санааркап калган турды...

Энези јөпсинип, бажын кекип ийерде, ол чап-чанкыр те-нериге учуп чыкты. Јаан удабай, јеп-јенгил учуп, ак парашют-ту үрен көк-айаска кайкалай берди.

А. Ередеев.

Көк-айас дегенин база канайда айдар?

Колболу сөстөрдү чыгара бичиир. Эки тазылду јаба бичилген кол-болу сөстөрдү бойыгар кожуп бичигер, темдектезе: күнчыгыш.

256. Берилген сөстөрдөн сөс бүдүрер кожулталардын болужыла-янгы сөстөр бүдүрүп бичигер.

Көргүзү: *кара — карар, карала.*

Кара, ак, коры, сат, эм, ырыс, ок, кеч.

257. Кажы ла сөс кандый сөстөн бүткенин чийүчек ажыра көргү-зип, столбиктеп бичигер.

Көргүзү: *башкар — баш,*
башкару — башкар.

Башкарар, башкару, саду, садучы, јыргал, јаланда, би-чикчи, көрүн, таштый, јелишкыр, ажу, өткүш, кожондо, са-наалу.

258. Кычырала, кыскарта куучындап береер. Эрмектерди канайда кыскартарын карарта базып көргүзүп салган.

АДАРУ.

Алтайдын јаландарында ла кобы-јиктеринде жүзүн-јүүр чечектер сүрекей јакшы өзөт. Адарулар ол чечектерден мөт јууп јат. Бу кичинек тындулар албаты-јонго јаан учурлу иш бүдүрөт. Мөт кижинин эди-канына сүрекей тузалу. Ол кижиге курсак ла эм болот.

Адаруны, база малды туткан чылап, сүрекей билгир тудар керек. Кышкыда оны сооктон чеберлеер керек. Кыжыла жиир курсагын жеткилдеер керек.

Кыскарткан эрмектерди чыгара бичигер. Тбс лө эчеги члендеринин алдыла керектү чийүлөр тартыгар.

259. Кычыраар. Сөстөр талдап алала, бүдүмин ылгап беригер.

МАЙДЫН БАЙРАМЫНДА

Бу керек бежен жыл мынанг озо Баштапкы майдын байрамында болгон. Кызыл площадьта демонстрация өткөн. Демонстрацияда улус ас болгон. Ол өйдө көп улус Төрөлин коорулаарга фронтко барган.

Кремльдинг жанында бисле коштой Владимир Ильич ле Надежда Константиновна турган.

Площадьта балдар отырган грузовиктер көрүнүп келди. Балдарда кызыл флажоктор болгон. Ленин балдарга удура базып, олорго колыла, бөрүгиле жаңыды.

Балдар жаар уулап, ол биске айтты: «Бу чындык улус болор!»

С. Баруздиннин бичигенинен.

260. Улгерди јарт, чокым кычыраар.

БАШТАПКЫ МАЙ.

Кызыл өрттий маанылар
Көк аясты бүркеди.
Кижиден бүткен толкулар
Канча бөлүк түрүлди.
Мундар улус жүреги
Бирлик күүндү согулат.
Майдын жараш байрамы
Нажылыкты тыныдат.

А. Ередеев.

Уренген куучын-эрмектин бөлүктөрүн көргүзүп береер.

Карарткан орфограммаларды јартагар.

Майдын байрамын слер кайда, канайда байрамдааар, куучындагар.

Үндү ле туйук табыштарды сөстөрдө чын
бичири.

1. Кандый үндү табыштар билереер, айдыгар.
2. Эрин чөйилер үндү табыштарды тоолоп айдыгар.
3. Узун үндү табыштарды айдып, темдектеп бичигер.
4. Эжерлү туйук табыштарды эжерлеп айдып береер.

261. Кычыраар. Карарткан сөстөрдүн кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

ЧЕЧЕК — КИЖИНИНГ СҮҮНЧИЗИ.

Жаскыда чечектер өскүрер иш башталат. **Уренчиктер** школдын ла айылдарынын жанына жараш өңдү чечектер отыр-гызат.

Олор кажы ла чечекти бойынын өйинде өскүрерин кичееп, жат. Рассадалап өскүрер чечектерди март айдын учында баштап чачат. Андый чечектер: астра, гвоздика, анютины глазки, жараш жытту таңкы чечек, флоксы, петунья. Бу чечектерди клумбага 25 майда отыргызып баштаар.

Жылу сүүр чечектерди июнь айдын баштапкы күндеринде отыргызар.

262. 6-чы журуктагы чечектердин адын айдып, олордын өңи, бүдүми керегинде 3—4 эрмек бичигер.

263. Кычыраар. Орус тилден кирген сөстөрдүн чын бичилерин жартап беригер.

1. Снарядты ээчий снаряд тенери өрө учат. Куу-сарыыш самолёттон чөйиле берди. Оштүнинг самолёды жерге келип түшти. Городко ол кирип болбоды.

2. Штабтын командирлери столго бойлорынын карталарын жайып ийдилер.

3. Фашисттер жүгүрүжет. Олорго мотоцикл жаба једет, ок жаба једет. Пушкаларын, автобузын — ончозын артызып качтылар.

Л. Кассиль.

Тунгак туйук качан үнгүр эжерине көчөр, качан көчпөс, эске алынаар.

264. Бичип алыгар. Карарткан сөстөрдин бичилерине ајару салаар.

1. Ажын кезип салган јаландар
Алтын кўннин алдында амырайт.
Чанкыр тенериге бажыла түртүп,
Јажыл мөжим омок шуулайт...

А. Адаров.

2. Кичинек кара уулчагаш
Книга кычырып үренет.
Қурч керсү көстөри
Букваларла жүгүрет.

Ш. Шатинов.

3. Лениннинг кыбы... Мында тым.
Мында ончозы јеринде.
Стол. Шкаф. Орын.
Онын бөрүги илмекте.

Е. Стюарт.

Кычырып, карарткан сөстөрдин чын бичилерин јартап беригер.

265. Тунгак туйук үнгүр эжерине көчө бергедий эдип, сөстөрдн кубултып бичигер.

Көргүзү: *сөс — сөзим, тут — тудар, ...*

Сөс, тут, јөп, кас, мөш, кузук, үрет, күреш.

266. Бичип алыгар. Узун үндү табышту сөстөрдн алдыла чийү тартыгар.

Эртен тура Тайана јааназына сүүнчилү айтты: «Јүгүрүк-тенг жүгүрүк немени мен таптым, јаана! Јүгүрүктен жүгүрүк неме — кижинин көзи».

Эмеген кайкап сурады: «Мен таппас, мен билбес немени сен кайдаг билдин, балам?»

А. Ередеевтин бичигенинен.

Узун үндү табышту сөстөрдн ылгагар: канча буква, канча табыш?
Олордын тоозы келижет пе?

267. Сөстөрдү таблицага талдап бичигер.

Сөстин тазылында бир узун үндү табыш	Келер өйдин глаголдорында эки үндү табыш
кураан ...	тара-ар ...

Кураан, тараар, белетеерин, жуун, үүрлү, ойноор, сөом, төлөөрим, чочыыр, оору, туулар, бичиир, күүктий, чоокыр, оодык, корыыр, селиир, бийиктеер.

268. Эрин чөйилер үндү табыштар экинчи ле үчинчи үйезинде турар сөстөрдү эске алынып, бичип алыгар.

Көргүзү: *бөрүк, кулугур, ...*

269. Божодылган үндү табыштарын јетире бичигер.

Темир ор...н, солун ой...н, јалтанбас жууч...л, чийүчекле бол..., Төрөлинг кор... .

Эрин чөйилер үндү табыштар јүк ле баштапкы үйезинде бичилетен база кандый сөстөр билереер, кожуп бичигер.

270. Элес айдылар үндү табышту сөстөрдү эске алынып айдала, бичип беригер. Айдылары ла бичилери түнгей бе?

271. Эрмектерди кычыраар. Скобкадагы буквалардын керектүзин талдап бичигер.

ШУЛМУЗАК.

Боз (ы, у) нын көстөри кара, шулм (у, ы) с болгон. Јыргал оны Шулму (с, з) ак деп адаган. Шулмузактын колыб (ы, у) ды узун, с (ө, өө) к-тайагы ј (о, оо) н болды. Јыргал бойы да шулму (с, з), тегин от (ы, у) рбас кы (с, з) ычак. Энези уй с (а, аа) рга барза, кожо барар. Ол уйларга, боз (ы, у) ларга өлөң јайыжат. Шулмузакты ончозынан артык сүүди. Оны сү (т, тт) ү уй эдип өск (и, ү) рип алар деп сананды.

Тургускан букваларды јартап беригер.

272. Кандый космонавттарды билеригер? Эске алынып, алфавитле бичип алыгар. Јарт айдып кычырып беригер.

Куучын-эрмектин бөлүктери. Эрмек ле эрмектин члендери.

1. Кандый куучын-эрмектин бөлүктөрүн билереер, тоолоп береер.

2. Адалгыш деп кандый куучын-эрмектин бөлүгүн айдар? Адалгыштар өскө сөстөрлө канайда колбожып јат?

3. Кубулткыштарла кубулары деп нени айдар? Кубулткыштардын адын, сурактарын айдып береер.

273. 8-чи номерлү журуктарда не јуралганын айдып беригер. Ол сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктери?

274. Табышкактарды кычырып, таап айдыгар.

1. Улу атту, улуркак бүдүмдү — түндүкте жүрет, тош оодот.

2. Агы агастый, каразы килиндий, базыды каргаадый.

3. Талбак канатту тала коңыс.

4. Козыр-козыр бүдүмдү — койдын, малдын курсагы.

Бу табышкактарды ундыбагар.

275. Кычыраар. Адалгыштардын сурагын, кубулткыжын, тоозын айдып беригер.

ИЛЬИЧТИНҢ АМЫРАП ЈУРГЕНИ

1917 јылда Владимир Ильич сүрекей көп иштеген, онын учун бажы тын оорып туратан. Ильичтин су-кадыгы уйдап турган. Ол эмеш амырап алзын деп, мен оны айлыма кычыргам. Је ол керектеринен чек божоп болбой туратан.

Бир күн энирде Владимир Ильич меге айылдап келген. Бис оныла кожо көлдин јарадына барып жүргенис. Анда амырап, сууга эжинип, узак отырганыс.

В. Бонч-Бруевичтин бичигени аайынча.

Берилген план аайынча изложение бичигер.

1. Владимир Ильичтин су-кадыгы ненин учун уйдаган?

2. Ильич кайда амырады?

276. Сөстөрдү көргүскөн кубулткыштарга тургузып, бичигер. Чын бичилерине аяру салыгар.

Э. тыт.. жарат..

Э. күн..

Б. тузак..

Ј. тыт.. жарат..

Ч. күн..

Ө. јал..

Қ. тыт.. жарат..

Ҷ. тыт.. жарат..

277. Јол, тил деп адалгыштарды өмөлөөчи кубулткышка, будак, ортолык деп адалгыштарды береечи кубулткышка тургузып, ологро глаголдор кожуп бичигер.

Көргүзү: *мелле бичиди, ...
тузакка түйшти, ...*

278. Карарткан адалгыштарга сурактар тургузып, эрмектерди кычыраар.

Ак парашютту үрен ончолорынанг озо күн ошкош сап-сары чечегин јайып күлүмзиренди. Кайдан да тосток кара көстү адару учуп келеле, ээн чөлдө жүзүн-јуур чечектерден мөт јууп, коолодо кайлап јүрет:

Сагыскан учпас сары чөлдө

Сары чечек јайылган.

Кускун учпас куба чөлдө

Койу өлөн јайканган.

Ээн чөлдү сугарган

Улустарга быян болзын!

А. Ередеев.

Јерлеечи кубулткышта турган адалгыштар эрмекте кандый суракка каруу беретен эмтир?

279. Кычырып, јарталгыштарга сурак тургузаар. Олор эрмектин кандый члени болуп јат, айдып беригер.

Кичинек кара уулчагаш

Бичик кычырып үренет.

Кандый жүзүн солундар

Курч керсү көстөри

Букваларла жүгүрет.

Учы көрүнбес тегисте

Јүрүмисте болуп јат!
Кандый кеен кайкалдар
Телекейде өдүп јат.

Уулга кереп көрүнөт.
Қара-көк толкулар
Кандый бийик көдүрилет!

Е. Стюарт.

Јарталгыштарды адалгыштарла кожо чыгара бичигер.

280. Кычыраар.

Јүзүн-башка кушкаштар эрте таннан ала бозом энирге
јетире өткүн үндерин үспейт. Ногон-сары чечектерди кучактай
алып, јараш јыдын тартынып, кырлар ажыра, кобылар кечире
базып јүрер күүнинг келет. Јастын мындый јараш күндеринде
агаш аразында соодоп, аң-куштын кылык-јанын, јүзүн-јүүр
өзүмдерди көрүп јүрерге сүрекеј јакшы!

Карарткан кажы ла эки сөсти (сөсколбуларды) чыгара бичигер.

Адалгыштарла кожо кандый сөстөр туруп јат. Улантылу адалгыш-
тарды бойыгар айдып беригер.

281. Бичигер. Солумалардын үстине јүзүнн кыскарта көргүзип
салыгар.

Бистин школдо пионерский отряд төзөлгөн. Бис школдын
јанында стройго турдыбыс. Горн ло барабан ойноп турды.
Пионер дегени ол кандый улус деп, Нина Васильевна биске
куучындады. Пионер Лениннинг кереги учун тартыжуга качан
да белен болор учурлу. Кандый ла керекти бүдүрерде, омор
өскө балдарга јаантайын јозок көргүзип турар учурлу.

Мен бу куучынды угуп, јүрегим оморкоп, сүүнчилү согу-
лып турды. Вожатый менин мойпыма кызыл пионерский гал-
стукты буулап берерде, мен оног тын јүрексиредим.

282. Сурактарды кычырып, каруу берерге белетенип алыгар.

1. Глагол дегени не? Омор канайда кубулып јат?

2. Глаголдын өйлөрн канайда таныыр?

3. Тургуза, өткөн, келер өйдө глаголдор јүзүндерле ка-
найда кубуларын бу сөстөрдн кубултып јартагар: *турат, тур-
ган, турар.*

283. Чөрчөкти чокым јарт кычырып, куучындап беригер.
Карарткан буквалардын чын бичилерин јартагар.

ЭШТЕК.

Эштектинг эки көзининг јажы төгүлип, ыйлап турганын
бука көрүп ийеле, оноң сурады:

— Сен ненинг учун ыйлап турун?

— Суу соолып калган болзо, анда не?

— Је соолып калган болзо, анда не?

— Суугуштардын эжинер јери эмди јок — деп, эштек
оноң тын өксөп, ыйлай берди.

— А сен незин ыйлап турун? — деп, бука кайкап сурады.

— Чындап та, мен ого не ыйлап турум — дейле, эштек
көзининг јажын арчып, бука јаар көрүп, бойы да кайкай берди.

Кычырып, глаголдордын өйлөрүн, жүзүндерин ле тоозын айдып
беригер.

284. Глаголдорды кандый куучын-эрмектинг бөлүги јартап турганын
эске алынаар. Олорго сурактар тургузып, эрмектерди кычыраар.

Тийинг кандый агашта јажынып калганын Лайка тургуза
ла таап алат. Ол тийинг отырған агашка мантап барала, ан-
чыны кычырып үрер. Ого јууктап келзенг, тумчугыла өрө көр-
гүзип турар.

Лайка јуу өйинде агашта отырған өштүни түрген таап
алатан. Ада-Төрөл учун Улу јууда кайучы Степан Сибиряков
Лайка деп ийдиле өштүнин снайперлерин көп кырган. Лайка
ары-бери јелип, агашта јажынган өштүни түрген таап беретен.

285. 284 таскадуны база катап кычыраар. «Кайучынын болушчызы»
деп бажалыкты куучыннын кандый бөлүгине тургузар аргалу? Ол
бөлүгүн изложение эдип бичигер. Кубулбастарды тузаланаар.

286. Улгерди угуза кычырарга белетенип алала, кычыраар.

Јааш јаап јат,
Күн чалып јат.
Јети өңдү солонгы

Јүрегимде — кожон.
Кожондош кожо.
Күн чалызын,

7

8

Устимде туруп јат.
Јаландар јажарат,
Кулундар јарыжат.

Күүк этсин —
Эбире, нөкөр,
Кандый јас!
Б. У качин.

Баштапкы төртжолдыктын эрмектерин члендериле ылгагар.

287. Кычыраар. Үренген куучын-эрмектин бөлүктөрүн тоолоп беригер. Кажы ла куучын-эрмектин бөлүгине сөстөр темдектеп ылгагар.

Бистинг школдо алтай, орус, казах балдар үренип јат. Олор ончозы, јангыс биленинг балдарындый, нак жүрүп јадылар. Бистинг најылык качан да бузулбас!

288. Кычырып, билер куучын-эрмектин бөлүктөрүн темдектегер.

АДУШ.

Адуш кичеенип үренген, онын учун ол үчинчи классты јакшы божотты. Ол эмди төртинчи класста үренер. Анда Адуш јангы предметтерле таныжар. Кажы ла предметке оны башка үредүчилер үредер.

Јайгыда Адуш јакшы амыраар. Ол јаан улуска болужар. Чыйрак атка минеле, буул тартар. Ада-энезиле койлоп барар.

1-кы эрмекте канча баштаачы ла канча айдылаачы? Ненинг учун? Бу кандый эрмек?

289. 9-чы журукты көрүп алала, үлгерлерди кычыраар. Бирүзин талдап, эске үренип алыгар.

1. Ару-ару аркада	Ачык-јарык кырларда
Арчын јыды јытанган.	Алтай кожон јайылган.
	Б. Суркашев.

2. Чырайы сүүнчилү, ырысту
Чыйрак пионер мында келген.
Орус, алтай — ончолоры эптү,
Одузын јараштыра чүмдеген.

В. Качкананков.

290. «Јай» деп темага бойоор куучын эмезе үлгер чүмдеп бичигер.

БАЖАЛЫКТАР

2-чи класста үренгенин катап көрөри

1 §. Эрмек	3
2 §. Табыштар ла буквалар	7

Сөстин бүдүми.

3 §. Сөстин тазылы ла кожулталары	13
4 §. Сөстин кожулталарын чын бичири	16
5 §. Сөстин тазылы токтогон туйук табышты чын бичири	18
6 §. Эрин чөйилер үндү табыштарды сөстөрдө чын бичири	20
7 §. Колболу сөстөр	23
8 §. Куучын-эрмектин бөлүктөрү (катап көрөри)	25

Адалгыш.

9 §. Адалгыштардын кубулткыштарла кубулары	30
10 §. Адалгыштар кубулткыштарла кубулар ээжи	46

Жарталгыш.

11 §. Неменинг бүдүмин ле недег эткенин көргүзөр жарталгыштар	57
---	----

Солума.

12 §. Јүзүннинг солумалары	62
----------------------------	----

Глагол.

13 §. Текши јетирү (катап көрөри)	67
14 §. Глаголдордын ойлөри	68
15 §. Глаголдор јүзүндөрле кубулары	75
16 §. Кубулбас	80
17 §. Эрмектер (катап көрөри)	84
18 §. Эрмектин укташ члендери	84
19 §. Јыл туркунына үренгенин катап көрөри	90
үндү ле туйук табыштарды сөстөрдө чын бичири	94
Куучын-эрмектин бөлүктөрү. Эрмек ле эрмектин члендери	97

Суразакова Нина Николаевна

АЛТАЙСКИЙ ЯЗЫК 3 КЛАСС

Редактор Р. Лыкова. Художник-вклейки В. Раменский. Худ. редактор В. Ортоңулова. Тех. редактор М. Шелепова. Корректор С. Торбоков.

Сдано в набор 22. 09. 1982 г. Подписано к печати 18. 12. 1982 г. Формат 70×90/16. Бум. офсетн. Усл. п. л. 7,89. Уч.-изд. л. 4,67+вкл. 0,69. Тираж 2000 экз. Заказ 3502. Цена 15 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

60601—001
С М 138 (03) 83 89 — 83

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1983г.

КУБУЛТКЫШТАР ЛА СУРАКТАРЫ

Төзөөчи кем? не?
 Энчилеечи кемнин? ненин?
 Береечи кемге? неге?
 Көстөөчи кемди? нени?
 Өмөлөөчи кемле? неле?
 Јерлеечи кемде? неде?
 Чыгытту кемнен? неден?

КОЖУЛТАЛАРЫ

ТУНГАК ТУЙУКТАН БАШТАЛГАНЫ	УНГУР ТУИУКТАН БАШТАЛГАНЫ
Т. — —	— — — —
Э. -тыг, -тинг	-дын, -дин, -нын, -нин
Б. -ка, -ке, -ко, -кө	-га, -ге, -го, -гө
К. -ты, -ти	-ды, -ди, -ны, -ни
Ө. — — — —	-ла, -ле, -ло, -лө
Ј. -та, -те, -то, -тө	-да, -де, -до, -дө
Ч. -тан, -тен, -тон, -төн	-дан, -ден, -дон, -дөн -нан, -нен, -нон, -нөн

КОЖУЛТАЛАРДЫ ЧЫН БИЧИГЕР!

күннин
чеденнин
тоннын

Э. к.

трактористтин
күкүрттин
жараттын

күннен
чеденнен
тоннон

Ч. к.

трактористтен
күкүрттен
жараттан

булутты
трактористти
боронотты

К. к.

булутта
трактористте
боронотто

Л. к.

чанакка
чечекке
көнөккө

Б. к.

тилле
мелле
колло

Ө. к.

15 акча